

Dierenwelzijn in de Vlaamse landbouw en visserij op de onderzoeksagenda

**Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie**

**Geertrui Cazaux
Dirk Van Gijsegem
Koen Carels**

Dierenwelzijn in de Vlaamse landbouw en visserij op de onderzoeksagenda

Geertrui Cazaux, Dirk Van Gijsegheem, Koen Carels

mei 2008

 Download PDF-document: **Paper, 79 blz**

Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie
Ellipsgebouw (6de verdieping)
Koning Albert II - laan 35, bus 40
1030 Brussel
Tel. 02 552 78 24 - Fax 02 552 78 21
✉ e-mail: ams@vlaanderen.be

Vermenigvuldiging of overname van gegevens zijn toegestaan mits de bron expliciet vermeld wordt:

Cazaux G., Van Gijsegheem D. & Carels K. (2008) *Dierenwelzijn in de Vlaamse landbouw en visserij op de onderzoeksagenda*, Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Wij doen ons best om alle informatie, webpagina's en downloadbare documenten voor iedereen maximaal toegankelijk te maken. Indien u echter toch problemen ondervindt om bepaalde gegevens te raadplegen, willen wij u graag hierbij helpen. U kan steeds contact met ons opnemen.

**Dierenwelzijn in de Vlaamse
landbouw en visserij op de
onderzoeksagenda**

Inhoudstafel

1	INLEIDING	7
2	HET MOREEL STATUUT VAN DIEREN	9
2.1	INLEIDING	9
2.2	DE DIERENWELZIJSBENADERING	9
2.3	DE DIERENRECHTENBENADERING	10
2.4	ECOFEMINISME	11
3	PUBLIEKE OPINIE	12
4	DIERENWELZIJN	14
5	INTERNATIONALE REGELGEVING EN BELGISCHE DIERENWELZIJS-WETGEVING... 16	
5.1	OiE – WORLD ORGANISATION FOR ANIMAL HEALTH.....	16
5.2	DE WERELD HANDELOORGANISATIE (WTO).....	16
5.3	RAAD VAN EUROPA	17
5.4	EU-REGELGEVING DIERENWELZIJN IN LANDBOUW.....	17
5.4.1	<i>Besluit 78/923/EEG.....</i>	<i>17</i>
5.4.2	<i>Het Verdrag van Amsterdam van de Europese Unie.....</i>	<i>18</i>
5.4.3	<i>Kaderrichtlijn 98/58/EG</i>	<i>18</i>
5.4.4	<i>Dierenwelzijn in 2006-2010.....</i>	<i>20</i>
5.4.5	<i>Directoraat Generaal Gezondheid en Consumentenbescherming van de Commissie</i>	<i>20</i>
5.5	BELGISCHE DIERENWELZIJSWETGEVING.....	20
6	DIERENWELZIJN IN HET VLAAMSE LANDBOUWBELEID..... 25	
6.1	DE RANDVOORWAARDEN.....	25
6.2	HET VLAAMS INVESTERINGSFONDS.....	26
7	ONDERZOEK OVER DIERENWELZIJN IN DE VEETEELT..... 27	
7.1	INLEIDING.....	27
7.2	DIERENWELZIJN EN GENETISCHE SELECTIE	27
7.3	HET EMOTIONEEL EN SOCIAAL LEVEN VAN DIEREN	28
7.4	HUISVESTING EN BUITENLOOP	30
7.5	HET TRANSPORT VAN DIEREN	31
7.5.1	<i>Beschrijving.....</i>	<i>31</i>
7.5.2	<i>Wettelijk kader</i>	<i>33</i>
7.5.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn.....</i>	<i>34</i>
7.6	BIOTEELT, KWALITEITSLABELS EN DIERVRIENDELIJKE VLEESPRODUCTIE.....	34
7.6.1	<i>Beschrijving.....</i>	<i>34</i>
7.6.2	<i>Wettelijk kader</i>	<i>35</i>
7.6.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn.....</i>	<i>36</i>
7.7	DIERENWELZIJN EN MAATSCHAPPIJ	37
7.7.1	<i>Concepties van dierenwelzijn.....</i>	<i>38</i>
7.7.2	<i>Dierenwelzijn en menselijk gedrag</i>	<i>38</i>
7.7.3	<i>Dierenwelzijn en economie</i>	<i>39</i>
7.7.4	<i>Preventie, handhaving en controle van dierenwelzijnsbeleid</i>	<i>39</i>
8	DIERENWELZIJSISSUES: CAPITA SELECTA	42
8.1	INLEIDING.....	42
8.2	CASTREREN VAN BIGGEN.....	42
8.2.1	<i>Beschrijving.....</i>	<i>42</i>
8.2.2	<i>Wettelijk kader</i>	<i>43</i>
8.2.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn.....</i>	<i>44</i>
8.3	GROEPSHUISVESTING ZEUGEN	45
8.3.1	<i>Beschrijving.....</i>	<i>45</i>
8.3.2	<i>Wettelijk kader</i>	<i>45</i>
8.3.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn.....</i>	<i>46</i>

8.4	KOEIEN IN DE WEI	46
8.4.1	<i>Beschrijving</i>	46
8.4.2	<i>Wettelijk kader</i>	48
8.4.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	48
8.5	LEGHENNEN	49
8.5.1	<i>Beschrijving</i>	49
8.5.2	<i>Wettelijk kader</i>	50
8.5.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	51
8.6	EENDAGSKUIKENS	52
8.6.1	<i>Beschrijving</i>	52
8.6.2	<i>Wettelijk kader</i>	52
8.6.3	<i>Onderzoek</i>	53
8.7	VLEESKIPPEN	54
8.7.1	<i>Beschrijving</i>	54
8.7.2	<i>Wettelijk kader</i>	54
8.7.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	55
8.8	PAARDENHOUDERIJ	56
8.8.1	<i>Beschrijving</i>	56
8.8.2	<i>Wettelijk kader</i>	57
8.8.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	58
8.9	KONIJNENTEELT	58
8.9.1	<i>Beschrijving</i>	58
8.9.2	<i>Wettelijk kader</i>	59
8.9.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	59
8.10	VISSERIJ	60
8.10.1	<i>Beschrijving</i>	60
8.10.2	<i>Wettelijk kader</i>	61
8.10.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	61
8.11	PELSDIERHOUDERIJ	62
8.11.1	<i>Beschrijving</i>	62
8.11.2	<i>Wettelijk kader</i>	63
8.11.3	<i>Onderzoek dierenwelzijn</i>	64
9	BESLUIT EN ONDERZOEKSAANBEVELINGEN	65
10	SAMENVATTING	68
11	LIJST AFKORTINGEN	72
12	LIJST TABELLEN	73
13	REFERENTIES	74

1 Inleiding

De veehouderij in Vlaanderen is de laatste decennia sterk geïntensiveerd. Door mechanisering, specialisering en hogere bezettingsdichtheden in niet-grondgebonden veehouderij werden steeds grotere opbrengsten nagestreefd. De doelstelling van voedselzekerheid en zelfvoorziening in het naoorlogse Europees landbouwbeleid werd meer dan gehaald. Met de hervorming van het landbouwbeleid rond de millenniumwissel verlegde de focus van het Europees landbouwbeleid zich van voedselzekerheid naar het voldoen aan voorwaarden die de voedselveiligheid, volksgezondheid, milieukwaliteit en dierenwelzijn garanderen.

Met de opkomst van massamedia die doordringen tot in alle facetten van het leven is de behandeling van dieren in de veeteelt veel zichtbaarder geworden. Waar de klassieke dierenbeschermingsorganisaties hun pijlen richten op de behandeling van gezelschapsdieren, zijn de moderne dierenbelangenorganisaties de pleitbezorgers van het welzijn en/of de rechten van dieren die voor productie (veeteelt), amusement (circussen, dierentuinen), of als proefobject (wetenschappelijk onderzoek) worden gebruikt. Daartegenover staat dat de grootschaligheid, globalisering en mechanisering van de veeteelt er ook toe bijgedragen heeft dat de behandeling van dieren in de veeteelt onzichtbaarder voor de maatschappij is geworden. Het directe contact van de consument met het dier en ook met de landbouwer is grotendeels verloren gegaan. De consument vraagt een grotere transparantie van het landbouwgebeuren, niet alleen om redenen van dierenwelzijn, maar ook om erover te waken dat voedselveiligheid, milieukwaliteit en duurzaamheid gegarandeerd zijn.

De opleving van de ethische discussies over de behandeling van dieren bracht ook het wetenschappelijk onderzoek over de welzijnssituatie van dieren in de veeteelt op het voorplan. Diverse onderzoeksinstituten over de hele wereld hebben zich in deze materie gespecialiseerd en onderzoeken in welke mate de huidige levensomstandigheden het welzijn van de dieren positief of negatief beïnvloeden. Ze kijken na welke omstandigheden het welzijn verbeteren of verslechteren en leveren advies aan de beleidsmakers.

Er is dus al heel wat wetenschappelijk onderzoek gevoerd over dierenwelzijn in de veeteelt. Niettemin zijn er nog steeds heel wat aspecten betreffende het welzijn van dieren in de veeteelt die weinig gedocumenteerd zijn. Die wetenschappelijke documentering is ook nodig als onderbouwing voor een wetenschappelijk gefundeerd dierenwelzijnsbeleid.

Voorliggend onderzoek werd aangevat met de doelstelling om toekomstige onderzoeksvragen met betrekking tot dierenwelzijn in Vlaanderen in kaart te brengen. Welke uitdagingen voor onderzoek werpen zich op in de komende jaren? Waar situeert zich de noodzaak voor bijkomend onderzoek het dringendst? Om tot die agenda te komen, werd een inventarisatie gemaakt van de toestand van dierenwelzijn in de landbouw in Vlaanderen. In dit rapport wordt enerzijds een overzicht van een aantal hete hangijzers over dierenwelzijn in de veeteelt gepresenteerd. Dit overzicht pretendeert geenszins een exhaustieve opsomming te geven van alle dierenwelzijnsissues in de veeteelt, maar licht enkele thema's uit het groter geheel uit. Het gaat hier dan om de meer klassieke thema's zoals biggencastratie, legbatterijen of pelsdierhouderij. Anderzijds worden ook een aantal thema's naar voren geschoven die minder aandacht genieten, maar niettemin toch verder onderzoek over de welzijnssituatie van de dieren die erin opgenomen zijn behoeven. Voor elk item wordt getracht een status questionis van de toestand in Vlaanderen, het beleid en het wetenschappelijk onderzoek te geven, om tenslotte enkele mogelijke onderzoeksvragen te presenteren.

Vooraleer we hiertoe komen, geven we eerst een overzicht van enkele belangrijke stromingen in het filosofisch debat over dieren, de mening van de maatschappij omtrent dierenwelzijn en het regelgevend kader dat van toepassing is in deze materie. In hoofdstuk 2 wordt een beknopt overzicht gepresenteerd van enkele belangrijke stromingen in het moderne ethisch discours over dieren. Sedert de jaren 1970 kwamen de discussies over het moreel statuut van dieren aan de oppervlakte en nam de inhoud een nieuwe wending. Het anders denken over dieren en bekommernis om hun welzijn beperkt zich niet tot theoretische moraalfilosofische discussies maar vertaalt zich ook in een bezorgdheid van de burger om dierenwelzijn. Dit komt aan bod in hoofdstuk 3, waarbij de mening van de burger over dierenwelzijn onder de loep wordt genomen. In hoofdstuk 4 presenteren we een overzicht van wat in de vakliteratuur onder dierenwelzijn wordt verstaan en hoe dit gemeten wordt. Hoofdstuk 5 presenteert de huidige regelgeving over dierenwelzijn. Hierbij wordt zowel gekeken naar de internationale scène met de regelgeving van de World Organisation for Animal Health, de Wereld Handelsorganisatie, de Raad van Europa en de Europese Unie, als naar de Belgische dierenwelzijnswetgeving. In hoofdstuk 6 ligt de focus dan specifiek op de aandacht voor dierenwelzijn in het Vlaamse landbouwbeleid. Zo bespreken we de randvoorwaarden en de VLIF-steun met betrekking tot dierenwelzijn.

In Hoofdstuk 7 lichten we enkele deelaspecten toe van onderzoek over dierenwelzijn in de veeteelt. Het gaat hierbij om sectoroverschrijdende dierenwelzijnsvragen, namelijk de relatie tussen genetische selectie en dierenwelzijn, onderzoek over het emotioneel en sociaal leven van dieren, onderzoek naar de omstandigheden waarin dieren in de landbouw gehouden en getransporteerd worden, het dierenwelzijn in systemen met extra-wettelijke normen zoals de bioteelt en kwaliteitslabels en ten slotte sociaalwetenschappelijke onderzoeksvragen met betrekking tot dierenwelzijn in de veeteelt.

In hoofdstuk 8 komen enkele capita selecta van de landbouw aan bod waarbij het (gebrek aan) welzijn van de betrokken dieren wordt aangekaart. Thema's die aan bod komen zijn de castratie van biggen, de groepshuisvesting van zeugen, de beweiding of op stal houden van melkkoeien, de dierenwelzijnsproblemen in de leghennenhouderij en de vleeskippenhouderij, de eendagskuikens, de paardenhouderij, de konijnteelt, de visserij en de pelsdierhouderij. Respectievelijk wordt per thema de situatie en de toestand in Vlaanderen geschetst, de desbetreffende wetgeving voorgesteld en het belangrijkste wetenschappelijk onderzoek hieromtrent in kaart gebracht. We proberen daarbij items aan te duiden die in de toekomst vanuit een dierenwelzijnstandpunt verder onderzoek vergen.

Dit rapport is in eerste instantie gebaseerd op literatuuronderzoek over deze materie. Daarnaast werd ook input gevraagd aan relevante actoren in het dierenwelzijnsdebat in Vlaanderen en werd informatie van volgende personen bekomen: Leen Bas (AMS), Peter Corty (dierenarts - paarden), Ann De Greef (GAIA), Daan Delbaere (ILVO Oostende), Johan De Schrijver (ALV), Dirk Lips (Kaho StLieven + Kuleuven), Luc Maertens (ILVO), Erik Mijten (Boerenbond), Inge Overmeire (KahoStLieven - voormalige uitbaatster Huppelhoeve), Véronique Schmitt (Eurogroup for Animal Welfare), Ivan Ryckaert (ADLO), Frank Tuytens (ILVO), Michel Vandenbosch (GAIA), Suzy Van Gansbeke (ADLO) en Eric van Tilburgh (FOD Volksgezondheid, afdeling dierenwelzijn).

2 Het moreel statuut van dieren

2.1 Inleiding

Vanaf het moment dat de mens kon nadenken over zijn plaats in de maatschappij ging hij ook nadenken over de plaats die dieren (zouden moeten) hebben in die maatschappij en hoe ze moeten behandeld worden. Nadenken over het moreel statuut van dieren is niet eigen aan het postmoderne tijdperk, maar is universeel en gebeurde al altijd. Zowel in de Oudheid, de Middeleeuwen als de Verlichting wierpen de grote denkers van die tijd hun licht op de plaats van dieren in het morele universum, vanuit een seculier standpunt of met een religieuze omkadering. De geschriften van Pythagoras, Plato, Thomas van Aquino, Kant, Descartes, en vele anderen zijn getuige van het destijds heersende denkkader over de plaats van dieren in de maatschappij. Vanaf de jaren 1970 is het moderne filosofische debat over het moreel statuut van dieren in een stroomversnelling gekomen. Voor een stuk wordt dit toegeschreven aan de intensivering en globalisering die plaatsvond in de veeteelt, waardoor de manier waarop dieren gehouden worden in de veeteelt in vraag werden gesteld.

In dit moderne filosofisch debat over het moreel statuut van dieren kunnen drie grote stromingen onderscheiden worden: de utilitaristische dierenwelzijnsbenadering, de rechtentheorie en de ecofeministische invalshoek. die het We lichten hier kort de respectievelijke standpunten van deze drie grote stromingen toe.

2.2 De dierenwelzijnsbenadering

Het moderne filosofisch debat rond het moreel statuut van dieren is vooral op gang gekomen met de publicatie van het boek 'Animal Liberation' van Peter Singer in 1975¹. Singer vertrekt vanuit een utilitaristische optiek² om dieren mishandeling en dierenleed als immoreel te bestempelen. Het betoog van Singer is opgebouwd rond het 'gelijkheidsprincipe', waarmee hij het gelijk in beschouwing nemen van de belangen en voorkeuren van mensen en dieren bedoelt. Dit betekent geen 'gelijke behandeling', maar wel dat alle wezens die kunnen lijden een gelijk belang hebben in het vermijden van pijn. Van de meeste zoogdieren, reptielen, vissen en vogels kan gesteld worden dat ze het vermogen hebben om pijn te lijden en om te genieten (sentience)³. Dieren en mensen met dergelijke belangen maken dan als gelijken deel uit van de morele gemeenschap.

Wanneer er zich situaties voordoen waarin belangen botsen met elkaar, dient een soort optelsom gemaakt worden van de positieve en negatieve gevolgen op de belangen en voorkeuren van alle betrokkenen van die te stellen handeling. Er moet dan gekozen worden voor die handeling of die situatie die na deze algemene optelsom het meest positieve resultaat oplevert.

Hoewel de theoretische uitwijdingen over het moreel statuut van dieren in zijn boek eerder beperkt bleven, wordt het wel beschouwd als de doorbraak van het moderne debat over dierenwelzijn en dierenrechten. Zijn werk vond vooral weerklank omdat het op een voorheen ongeziene uitvoerige en goed gedocumenteerde manier welzijnsproblemen in de veeteelt, dierentuinen, circussen en proefdiercentra onder de aandacht bracht. Hiermee brak ook de

¹ De kern van Singer's betoog werd reeds meer dan 200 jaar geleden gearticuleerd door Jeremy Bentham, die er toen reeds voor pleitte om dieren op te nemen in de cirkel van morele betrokkenheid, in een utilitaristische benadering.

² In het utilitarisme wordt een soort optelsom gemaakt van de gevolgen van een handeling om te kijken of het een goede of slechte handeling. Het is dus een consequentialistische ethiek (kijkt naar de gevolgen). Men berekent *the greatest happiness of the greatest number*.

³ Andere criteria zoals intelligentie of rationeel denken verwerpt Singer vanuit the argument of marginal cases.

term speciesisme algemeen door in dit discours. Singer definieerde het als “een vooroordeel of vooringenomen houding ten gunste van de belangen van de leden van de eigen soort, tegen die van de leden van andere soorten”.

Singer is dus geen voorstander van het toekennen van rechten aan dieren. Diegenen die een welzijnsbenadering aanhangen pleiten niet voor het afschaffen van dierengebruik of gezelschap, maar stellen dat mensen de morele verantwoordelijkheid hebben om geen wreedheid jegens dieren te plegen (onnodig lijden) en hun welzijn te garanderen. Diegenen die pleiten voor dierenrechten stellen dat de welzijnspositie logisch inconsistent is en ethisch onaanvaardbaar. De meeste dierenrechtenorganisaties steunen echter dierenwelzijnsmaatregelen om op korte termijn dierenleed te temperen totdat alle gebruik van dieren beëindigd is.

2.3 De dierenrechtenbenadering

De rechtenbenadering verwerpt de utilitaristische dierenethiek die Singer voorstelde, onder meer omdat dit niet uitsluit dat individuen opgeofferd worden voor het algemeen belang⁴. In het theoretisch sterk onderbouwde *The Case for Animal Rights* (1983) betoogt Regan hoe dieren morele rechten hebben en zelfbeschikkingsrecht hebben. Daarmee ligt de klemtoon op het niveau van het individu, in plaats van op het algemeen belang. Het gaat dan om het moreel gehalte van een handeling zelf, en niet om de gevolgen van die handeling⁵.

Volgens Regan zijn individuen ‘subjects of a life:’

“if they have beliefs and desires; perception, memory, and a sense of the future, including their own future; an emotional life together with feelings of pleasure and pain; preference- and welfare interests; the ability to initiate action in pursuit of their desires and goals; a psychophysical identity over time; and an individual welfare in the sense that their experiential life fares well or ill for them, logically independently of their utility for others and logically independently of their being the object of anyone else’s interests.” (Regan, p.243).

Voor Regan is 'het subject van een leven zijn' een voldoende voorwaarde om inherente waarde toe te kennen aan het individu, dat aldus respect verdient en ons de plicht oplegt dat individu geen schade te berokkenen. Volgens Regan zijn bepaalde dieren 'het subject van een leven' en hebben zij bijgevolg rechten die wij moeten respecteren⁶. Hoewel enkel mensen morele agenten zijn, zijn bepaalde dieren en ook bepaalde mensen morele patiënten jegens wie we de plicht hebben om hun rechten te respecteren. Ook Regan documenteert in zijn boek uitvoerig hoe de huidige behandeling van dieren in de jacht, in de veeteelt en in experimenteel onderzoek deze rechten met de voeten treden.

Volgens deze benadering gaat het dus niet om het bijschaven van het dierenwelzijn, waarbij dieren nog steeds als een middel tot het bereiken van een doel gebruikt worden. In de rechtenbenadering worden dieren als finaliteit in zichzelf beschouwd en wordt hun gebruik als middel tot een doel afgekeurd.

⁴ Dit wordt *the moral monstrosity* van het utilitarisme genoemd. In het algemeen belang van de groep kunnen immers belangrijke basisbelangen of basisrechten van individuen sneuvelen.

⁵ Daarom is het een deontologische ethiek, en geen consequentialistisch ethiek.

⁶ Regan zegt dat we met zekerheid kunnen stellen dat alle zoogdieren van één jaar en ouder “subject of a life” zijn. Van jongere zoogdieren, of andere dieren kan dat misschien (nog) niet met zekerheid worden gesteld. Daar stelt hij voor om het voorzorgsprincipe te hanteren. Zo wordt hen het voordeel van de twijfel gegeven.

Ondanks de theoretische verschillen, nemen Singer en Regan gelijklopende standpunten in over wat er in de praktijk zou moeten gebeuren. In de schoot van dit debat ontstonden ook heel wat organisaties die deze ideeën een concrete vertaling naar de realiteit wensen te geven, enerzijds gedreven vanuit een concreet pragmatisme of een extreem radicalisme. Niettemin kunnen de meeste dierenrechtenbewegingen onder een new welfarism geklasseerd worden, zoals Francione (1996) het stelt, terwijl hun benaming zou laten uitschijnen dat zij rechten voor dieren nastreven.

2.4 Ecofeminisme

Het discours omtrent het moreel statuut van dieren is natuurlijk niet beperkt tot het gedachtegoed van deze twee grondleggers. Ook in andere stromingen, zoals bv. in het ecofeminisme, rees de aandacht voor het moreel statuut van dieren en de wijze waarop dieren in de moderne maatschappij behandeld worden.

Het ecofeminisme kant zich tegen de klassieke utilitaristische of rechtenbenadering die Singer en Regan hanteren. Volgens het ecofeminisme zijn deze benaderingen sterk geankerd in een patriarchaal denken, waarin abstracte universele regels centraal staan die in algemene situaties gelden. Men heeft geen oog voor het contextuele, het particuliere en het belang van de notie zorgdragen, die in een ecofeministisch discours een prominente plaats innemen.

Gemeenschappelijk aan alle ecofeministische analyses is het verband tussen de onderdrukking van de vrouw en de uitbuiting van de natuur. In het Westerse denken worden de vrouw en het vrouwelijke geassocieerd met de natuur en het natuurlijke terwijl de man en het mannelijke geassocieerd worden met de cultuur en het rationele. Bepaalde ecofeministen, zoals Carol Adams breidden dit idee echter uit tot de mens-dierrelatie. Ze stellen dat respectievelijke vormen van discriminatie zoals speciesisme, racisme en seksisme niet gezien mogen worden als afzonderlijke uitdrukkingen van overheersing van één groep over een andere, maar gezien moeten worden als een gezamenlijke discriminatie die voortvloeit uit eenzelfde dual patriarchaal denken. Dit perspectief behelst een radicale kritiek van het patriarchale karakter van het overheersende economische denken en handelen, en stelt daar een zorg economie voor in de plaats (Adams & Donovan, 1995).

3 Publieke opinie

De stijgende aandacht voor en bekommernis om dierenwelzijn beperkt zich echter niet tot academische kringen. Vanaf de jaren 1960 groeide ook de publieke bezorgdheid omtrent de natuur- en milieuproblematiek. In zekere zin sluit de bekommernis om dierenwelzijn aan bij het groeiende ecologisch bewustzijn in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het welzijn van dieren in de veeteelt en in andere sectoren kwam zo in de publieke aandacht.

De toegenomen aandacht voor dierenwelzijn vertaalde zich in de opkomst van dierenrechten-, dierenbeschermings-, dierenwelzijns- en dierenbevrijdingsorganisaties, die we hier met de noemer ‘dierenbelangenorganisaties’ omschrijven. Ze onderscheiden zich van de klassieke dierenbeschermingsorganisaties die in de meeste Westerse landen in de negentiende of begin twintigste eeuw ontstonden, doordat ze hun gezichtsveld verruimen tot meer dan enkel gezelschapsdieren en meestal geen – in tegenstelling tot die klassieke organisaties – opvang van dieren organiseren. Ze kaarten de inbreuken op het dierenwelzijn en/of de dierenrechten aan in o.a. de veeteelt, het transport van dieren, circussen, dierentuinen en experimenten met proefdieren.

Dat de bekommernis om dierenwelzijn sterk aanwezig is in de maatschappij, blijkt uit diverse opiniepeilingen die de laatste jaren gehouden werden. Hieronder presenteren we enkele resultaten van die opiniepeilingen.

In 2005 voerde de Europese Commissie een onderzoek naar de publieke opinie omtrent dierenwelzijn in de Europese Unie (European Commission, 2005)⁷. Volgende thema's kwamen daarbij aan bod:

- het welzijn van dieren die gehouden worden in de landbouw,
- koopgedrag en het welzijn van dieren die gehouden worden in de landbouw,
- en dierenwelzijn op het Europese niveau.

De resultaten werden ook gekruist met antwoorden op vragen over o.a. de frequentie van vleesconsumptie, de frequentie van bezoek aan veeteeltbedrijven en de extra bijdrage die men bereid zou zijn om te betalen voor eieren van een diervriendelijk productiesysteem.

De perceptie van consumenten over dierenwelzijn in de veeteelt varieerde sterk tussen de landen van de EU. De welzijnssituatie van leghennen wordt over het algemeen als slechter ingeschat dan de situatie van varkens en melkkoeien. Respondenten wilden vooral voor het welzijn en de bescherming van leghennen en vleeskippen een verbetering zien. Ondanks dit bewustzijn, houdt een kleine meerderheid geen rekening met dierenwelzijn wanneer ze voedsel kopen. Eerder onderzoek bij consumenten in het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Italië, Frankrijk en Duitsland leidde tot gelijklopende bevindingen (Harper & Henson, 2001).

Nochtans gelooft drie vierde in de mogelijkheid om het welzijn van dieren te verbeteren via koopgedrag. Maar consumenten hebben het moeilijk om producten te identificeren die van diervriendelijke productiesystemen komen. Het labellen van producten zou de consument helpen om een grotere selectiviteit aan de dag te leggen bij zijn aankopen, ten voordele van diervriendelijke producten.

Dit Eurobarometer onderzoek kende navolging eind 2006 toen opnieuw bij duizenden Europeanen gepeild werd naar hun houding over dierenwelzijn (European Commission, 2007)⁸.

⁷ Tussen 9 februari en 20 maart 2005 werden 24.708 burgers in 25 lidstaten van de E.U. bevroegd, volgens de Eurobarometer-methode. Alle vermelde Eurobarometer onderzoeken werden gevoerd door TNS Opinion & Social.

In het rapport komen volgende aspecten aan bod:

- dierenwelzijn en het belang ervan in de publieke opinie,
- kennis over dierenwelzijn,
- opvatting over nationale regels van dierenwelzijn,
- de impact van hogere welzijnsstandaard op producenten
- en het koopgedrag van consumenten en etikettering.

Hieruit kwam naar voren dat er een aanzienlijke interesse is voor dierenwelzijnstandaarden. Dit volgt uit de vraag naar meer informatie, hetzij over algemene normen of over specifieke producten. Wanneer hieraan tegemoet gekomen zou worden, dan zou het Europese publiek een belangrijke rol als pleitbezorger van betere dierenwelzijnstandaarden kunnen vervullen.

Een meerderheid (63%) toont zich bereid om de gebruikelijke winkelplaats te veranderen om meer diervriendelijke producten te kunnen kopen. Opnieuw kwam ook de nood aan labels die deze keuze kunnen onderbouwen naar voren. De meerderheid denkt dat dierenwelzijnsstandaarden verbeterd zijn de laatste tien jaar, maar dat verdere verbeteringen niettemin nodig zijn. Men beschouwt de landbouwers (40%) als de best geplaatsten om deze welzijnsverbeteringen te bekomen, met daarbij ook een belangrijke plaats voor dierenartsen (26%), nationale overheden (25%) en dierenbelangenorganisaties (24%). Meer dan zeven op tien (72%) gaat ermee akkoord dat financiële compensaties worden toegekend voor hogere kosten die samengaan met hogere dierenwelzijnsnormen. Een overgrote meerderheid (90%) vindt dat dezelfde dierenwelzijnsnormen ook moeten gelden voor producten die ingevoerd worden van buiten de Europese Unie.

Het belang dat wordt gehecht aan het dierenwelzijn van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren is één van de duidelijkste bevindingen uit de enquête. De gemiddelde respondent kent hierbij een score van 8 op 10 (maximum) toe.

In maart 2007 publiceerde de Europese Commissie de resultaten van een speciale Eurobarometer over landbouw en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in Europa (European Commission, 2007)⁹. Het onderzoek werd in oktober tot november van 2006 gevoerd. Ook hieruit blijkt dat de Europeaan veel belang hecht aan dierenwelzijn in de landbouw en het verkrijgen van informatie hierover. Een grote meerderheid (84%) vindt het gerechtvaardigd dat het niet nakomen van dierenwelzijnsvoorschriften gepaard zou gaan met een vermindering van de subsidies.

De groeiende publieke bekommernis om dierenwelzijn en het toegenomen wetenschappelijk onderzoek omtrent het welzijn van dieren vertalen zich in beleid dat het welzijn van dieren ter harte neemt. In welke mate deze beleidsvertaling een getrouwe of volledige weergave is van de publieke opinie of de stand van wetenschappelijk onderzoek laten we hier buiten beschouwing. De sector wordt geconfronteerd met regelgeving omtrent dierenwelzijn, die niet alleen de dagdagelijkse veeteeltpraktijk beïnvloedt, maar ook op het internationale economische forum (*cf.* WTO onderhandelingen) tot discussies leidt. Ontegensprekelijk staat vast dat de regelgeving omtrent dierenwelzijn aanpassingen van de landbouwsector vraagt. We denken aan een mogelijk verbod op het onverdoofd castreren van biggen in de varkenshouderij, het afschaffen van de legbatterijen in 2012 en de verplichte groepshuisvesting van zeugen in 2013.

⁸ Tussen 6 september en 10 oktober 2006 werden 29.152 burgers in 25 Lidstaten, vier toetredende landen kandidaatlanden. Aangezien Roemenië en Bulgarije toen geen EU lidstaat waren, zijn ze niet opgenomen in het EU-getal dat een gemiddeld geeft voor de EU-25.

⁹Tussen 17 november en 19 december 2006 werden 24.732 burgers in de 25 Lidstaten en Bulgarije en Roemenië ondervraagd (destijds toetredende landen, nu Lidstaten geworden).

4 Dierenwelzijn

Dierenwelzijn is geen absolute toestand waarvan kan gezegd worden dat het enerzijds niet of anderzijds wel aanwezig is. Er is altijd meer welzijn of minder welzijn mogelijk en het welzijn kan variëren van zeer hoog tot zeer laag.

Er zijn al vele pogingen ondernomen om een definitieve wetenschappelijke definitie van dierenwelzijn te geven en het onderwerp blijft verder voorwerp van discussie en onderzoek in academische kringen. Een courant gebruikte definitie, die ook ten grondslag ligt aan de Europese dierenwelzijnswetgeving gebruikt de vijf vrijheden die door een Britse onderzoekscommissie in 1965 naar voren werden geschoven (*cf. infra*). Het geeft de behoeften van dieren die onder alle omstandigheden zouden moeten nagekomen worden:

- 1) vrijheid van honger en dorst en onjuiste voeding
- 2) vrijheid van fysiek en fysiologisch ongemak
- 3) van pijn, verwondingen en ziektes
- 4) van angst en chronische stress
- 5) vrijheid om het natuurlijke (soorteigen) gedrag te vertonen

De eerste drie vrijheden verwijzen naar fysieke parameters die al lang bestudeerd worden door dierenwetenschappers en diergeneeskundigen. Hierbij vallen goed welzijn en goed biologisch functioneren grotendeels samen. Bij de vierde en vijfde vrijheid is er al meer discussie over de concrete interpretatie. De wetenschappelijke interpretatie van de vrijheid om natuurlijk (soorteigen) gedrag te vertonen behelst de noodzaak om tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften van de soort. Dit zijn dan ook de drie belangrijke benaderingen in de omschrijving van dierenwelzijn: het fysieke welzijn of biologisch functioneren, het emotionele welzijn en het vermogen om natuurlijk gedrag te vertonen of de integriteit van het dier.

In het verleden werd dierenwelzijn bijna uitsluitend gezien als een goed lichamelijk of biologisch functioneren. Aan een gezond dier dat goed produceert werd een goed welzijn toegeschreven. Hierbij is adaptatievermogen, reproductievermogen en goed fysiologisch functioneren determinerend om te bepalen of het welzijn hoog of laag is. Dieren kunnen als gezond worden beschouwd als ze de functies waarvoor ze worden gehouden naar behoren vervullen. Men kijkt hierbij ook naar parameters zoals endomorfines, cortisolgehalte of hartslag.

De eenzijdige focus op fysiek functioneren houdt echter geen rekening met de subjectieve ervaringen van dieren. Er wordt gesteld dat welzijn niet enkel verwijst naar de fysieke toestand van het dier, maar ook naar zijn subjectieve ervaringen (angst, frustratie, etc.). Sommigen gaan zo ver om te stellen dat de welzijnstoestand volledig bepaald wordt door de gevoelens van het dier, en dat deze gevoelens ontstaan zijn om de basisbehoeften van het dier te beschermen: als een dier zich goed voelt, dan is zijn welzijn ook goed. In dierenwelzijnsonderzoek waarbij het mentaal welzijn van dieren centraal staat, worden meestal gedragscomponenten gemeten, zoals de bereidheid om te werken en gedragsindicatoren van angst of frustratie.

In een derde benadering wordt dierenwelzijn gekoppeld aan de mogelijkheid om natuurlijk of soorteigen gedrag te kunnen vertonen. Het vermogen om soortspecifiek te kunnen functioneren behoort tot de integriteit of eigenheid van het dier. Ook wanneer bv. het uiterlijk van het dier wordt veranderd (onthoornen, staartamputatie, etc.) wordt gesteld dat de integriteit van het dier wordt aangetast.

Er wordt nu algemeen aangenomen dat dierenwelzijn door een samenspel van zowel fysieke, mentale als integriteitsaspecten wordt bepaald. Het in acht nemen van factoren van één enkele

van deze drie benaderingen is onvoldoende om dierenwelzijn volledig in beschouwing te nemen. De welzijnsstoestand van een dier behelst dus zowel zijn lichamelijke en geestelijke toestand en de mate waarin het dier natuurlijk gedrag kan vertonen. Deze drie onderdelen van welzijn kunnen soms conflicteren, waarbij praktische en ethische overwegingen moeten worden gemaakt.

Welke instrumenten of methoden men gebruikt om dierenwelzijn te meten is afhankelijk van welk soort welzijnsindicator men wil meten. Welzijn wordt via een omweg gemeten, namelijk via onderzoek naar het adaptatievermogen van dieren, onderzoek naar de preferenties of gedragsvoorkeuren of naar het soortspecifiek of natuurlijk gedrag van dieren. Ervaringen zijn gedeeltelijk subjectief en moeilijker kwantificeerbaar. Diergedrag kan wel de ervaringen van dieren weerspiegelen, en kan dus wel als graadmeter van het emotioneel welzijn worden gebruikt. Indicatoren van laag welzijn zijn bv. verlaagde levensverwachting, schade aan het lichaam, ziekte, gedragsstoornissen en onderdrukking van natuurlijk gedrag. De interpretatie van de onderzoeksresultaten kan moeilijk zijn omdat er grote verschillen tussen individuen kunnen zijn en tegenstrijdige resultaten over bepaalde omgevingsomstandigheden kunnen naar voren brengen. Onderzoek naar dierenwelzijn vergt dus multidisciplinair onderzoek dat een geïntegreerde welzijnsbepaling kan aanleveren.

Er gebeurt de laatste decennia heel wat onderzoek naar het welzijn van dieren in de landbouw en visserij. Diverse onderzoeksinstituten en afdelingen van universiteiten hebben zich hierin gespecialiseerd. Zo is er de Animal Sciences Group van de Universiteit van Wageningen, de Eenheid dier van het Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek, het Centre for Animal Welfare and Animal Anthrozoology van Cambridge University (Broom) en zijn er diverse internationale samenwerkingsakkoorden voor onderzoek (PIGCAS, Laywel, etc.). Op Europees niveau situeert dierenwelzijn zich bij het DG Health and Consumer Protection. Het Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare had een subcommittee over dierenwelzijn. Het behandelde tot 2003 wetenschappelijke en technische vragen over de bescherming van dieren, in het bijzonder met betrekking tot veeteelt, kuddebeheer, transport, slacht en proefondervindelijk onderzoek. (tot 2003). Het Panel on Animal Health and Animal Welfare (AHAW) van het EFSA (European Food Safety Authority) is de opvolger van de SCAHAW (Scientific Committee on Animal health and Animal Welfare) bij de Europese Commissie. Het AHAW Panel geeft onafhankelijk wetenschappelijk advies over alle aspecten van dierziektes en dierenwelzijn, met de focus op voedselproducerende dieren, met inbegrip van vissen.

5 Internationale regelgeving en Belgische dierenwelzijns-wetgeving

5.1 OiE – World Organisation for Animal Health

De Office International des Epizooties werd in 1924 opgericht vanuit de noodzaak om dierenziektes op wereldschaal te bestrijden. De Office International des Epizooties werd in 2003 omgedoopt tot de World Organisation for Animal Health, maar blijft de gekende afkorting OiE gebruiken. De OiE is een intergouvernementele organisatie die wereldwijd verantwoordelijk is voor het verbeteren van diergezondheid. De OiE wordt erkend als referentieorganisatie door de Wereld Handelsorganisatie (WTO) en telt 172 lidstaten, waaronder België. Ze onderhoudt permanente contacten met 36 andere internationale organisaties en heeft afdelingen op elk continent.

In het Strategisch Plan van de World Organisation for Animal Health 2001-2005 werd dierenwelzijn als een prioriteit opgenomen. Het Internationaal Comité besliste dat daarbij voornamelijk gefocust zou worden op dierenwelzijn in de landbouw en de aquacultuur.

In de Terrestrial Animal Health Code van de OiE (2007) zijn vijf hoofdstukken met betrekking tot dierenwelzijn opgenomen, namelijk met betrekking op:

- 1) het transport van dieren over land
- 2) het transport van dieren over zee
- 3) het transport van dieren in de lucht
- 4) het slachten van dieren
- 5) het doden van dieren voor ziektebestrijding.

5.2 De Wereld Handelorganisatie (WTO)

De afspraken voor internationale handel worden besproken tijdens de onderhandelingen onder de auspiciën van de Wereld Handelsorganisatie (World Trade Organisation, WTO). Het Landbouwakkoord werd in de Uruguay-Ronde (1986-1994) onderhandeld en in de daaropvolgende zes jaar (tien jaar voor ontwikkelingslanden) toegepast. Het bevat specifieke afspraken om de markttoegang te bevorderen en handelsversturende subsidies in de landbouw te verminderen. In 2001 werd de DOHA-ontwikkelingsagenda opgesteld, die de krijtlijnen voor het verdere hervormingsproces uitzet. Sindsdien boeken de onderhandelingen echter zeer weinig vooruitgang en in 2006 werden de onderhandelingen (te Geneve) zelfs voor onbepaalde tijd opgeschort.

De Europese Unie wil vermijden dat een geliberaliseerde ‘vrije handelsmarkt’ waar de WTO voor staat, de bescherming van het welzijn van dieren in het gedrang brengt (European Communities Proposal, 2000). Ze wou daarom dierenwelzijn als een belangrijke non-trade concern incorporeren in de onderhandelingen. Er wordt gesteld dat de criteria voor de huidige toegelaten subsidies volgens Annex 2 van het Landbouwakkoord (de green box subsidies) ontoereikend zijn om dierenwelzijn te garanderen.

In heel wat landen is de dierenwelzijnswetgeving minder strikt dan in de Europese Unie. Landen buiten de Europese Unie beschouwen de dierenwelzijnsregels in de Europese Unie dan ook dikwijls als een beperking van de vrije handel (Europese Commissie, 2002, 7). De WTO zou het toekomstige beleid over dierenwelzijn in belangrijke mate kunnen sturen door het in beschouwing te nemen als non-trade concern (WTO Public Symposium, 2003; WSPA, 2004). De WTO lijkt echter geen rekening te willen houden met non-trade concerns als milieunormen en dierenwelzijn. In deze optiek wordt enkel gekeken naar het eindproduct zelf

en wordt de productiewijze – waar dierenwelzijn net cruciaal is – niet in beschouwing genomen.

5.3 Raad van Europa

De Raad van Europa, een internationale organisatie met leden binnen en buiten de EU, ontwikkelde een aantal conventies met betrekking tot dierenwelzijn, waaronder een Verdrag in verband met de bescherming van dieren gehouden voor landbouwdoeleinden (1978)¹⁰. Het onderliggende principe van het Verdrag en de aanbevelingen daarin zijn gebaseerd op het welzijn van de onderscheiden soorten, het voorkomen van onnodig lijden of letsel en de op soortspecifieke fysiologische en gedragsbehoeften. Voor o.a. varkens, rundvee, schapen, kippen en pelsdieren bestaan richtlijnen. De bestaande Europese richtlijnen zijn in hoge mate geïnspireerd op deze aanbevelingen.

Op 24 november 2006 beslisten de Raad van Europa, de OEI en de Europese Unie om wederzijdse ondersteuning en samenwerking te bieden voor alle aspecten van dierenwelzijn. De gezamenlijke verklaring ‘Animal Welfare in Europe: achievements and future prospects’ kwam er na een conferentie waarop men een brug wou slaan tussen de ver verwijderde dierenwelzijnwetgeving en haar praktische toepassing. Zowel met betrekking tot de ontwikkeling van wetgeving, de opleiding van diergeneeskundigen en para-professionelen, het verhogen van het maatschappelijke bewustzijn van de maatschappelijke waarde van dierenwelzijn zal men samenwerken. De nadruk wordt gelegd op de nood aan wetenschappelijke en diergeneeskundige expertise (Council of Europe, 2006).

5.4 EU-Regelgeving dierenwelzijn in landbouw

5.4.1 Besluit 78/923/EEG

Het toegenomen maatschappelijk bewustzijn over dierenwelzijn in de jaren 1960, leidde ertoe dat een onderzoekscommissie werd aangesteld om dierenwelzijn in de landbouw te onderzoeken in Groot-Brittannië. De door de zogeheten Brambell Committee (1965) geformuleerde vijf vrijheden voor het dier vormen het referentiepunt voor verdere wetgeving. Deze vrijheden dienen als basis voor het Europese beleid op het terrein van dierenwelzijn, en liggen ten grondslag aan het door de Landbouwrapad aangenomen wettelijk kader voor het dierenwelzijn:

- 6) vrijheid van honger en dorst en onjuiste voeding
- 7) vrijheid van fysiek en fysiologisch ongemak
- 8) van pijn, verwondingen en ziektes
- 9) van angst en chronische stress
- 10) vrijheid om het natuurlijke (soorteigen) gedrag te vertonen

Met het besluit 78/923/EEG van de Raad van 19 juni 1978¹¹ werd het Verdrag van de Raad van Europa van 1978 (*cf. supra*) door de EU goedgekeurd. Het onderliggende principe van het Verdrag en de aanbevelingen daarin zijn gebaseerd op het welzijn van de onderscheiden soorten, het voorkomen van onnodig lijden of letsel en de op soortspecifieke fysiologische en gedragsbehoeften.

¹⁰ European Convention for the Protection of animals kept for farming purposes, *P.B.L.* 17 november 1978.

¹¹ Besluit 78/923/EEG van de Raad van 19 juni 1978 betreffende de sluiting van het Europese Verdrag inzake de bescherming van landbouwhuisdieren, *P.B.L.* 323, 17 november 1978.

5.4.2 *Het Verdrag van Amsterdam van de Europese Unie*

Het Verdrag van Amsterdam van 1997 stelt dat dierenwelzijn in rekening moet worden gebracht bij bepalen van het beleid. Het protocol betreffende de bescherming en het welzijn van dieren, dat in 1997 door het Verdrag van Amsterdam aan het EG-Verdrag werd gehecht, draagt in grote mate bij tot de bescherming van dieren, omdat het de Europese instellingen en lidstaten verplicht bij de beleidsvorming op het vlak van landbouw, vervoer, onderzoek en interne markt ten volle rekening te houden met het welzijn van dieren.

"Bij het formuleren en uitvoeren van het beleid van de Gemeenschap op het gebied van landbouw, vervoer, interne markt en onderzoek, houden de Gemeenschap en de lidstaten ten volle rekening met hetgeen vereist is voor het welzijn van dieren, onder eerbiediging van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen en gebruiken van de lidstaten met betrekking tot met name godsdienstige riten, culturele tradities en regionaal erfgoed."¹²

Op een seminarie over bestaand onderzoek en toekomstige ontwikkelingen in onderzoek betreffende dierenwelzijn in Europa werd gesteld dat hieromtrent heel wat ambiguïteit is. Enerzijds is er met het Verdrag van Amsterdam de erkenning dat dieren 'voelende wezens' ('sentient beings') wiens welzijn in beschouwing moet worden genomen. Anderzijds wordt de materie dierenwelzijn onder het mensgerichte beleidsdomein van voedselkwaliteit en veiligheid geplaatst. Op dit seminarie werd ook aangekaart dat er geen onderzoek gevoerd wordt naar de impact van allerlei EU beleid op dierenwelzijn. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid werd er aangehaald als beleidsdomein dat de grootste – negatieve impact heeft op dierenwelzijn. Men stelt dat het GLB de intensieve veeteelt heeft bevorderd terwijl exportsubsidies tot een toegenomen vervoer van dieren over verre afstanden hebben geleid (Europese Commissie, 2002).

5.4.3 *Kaderrichtlijn 98/58/EG*

Meer specifieke regelgeving dan Besluit 78/923/EEG kwam er pas twintig jaar later met de kaderrichtlijn 98/58/EG inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren¹³. Deze overeenkomst heeft voornamelijk betrekking op goede huisvesting, voeding en verzorging die op de behoefte van de dieren is toegesneden. De richtlijn is van toepassing op alle dieren (met inbegrip van vissen, reptielen en amfibieën) die worden gefokt of gehouden voor de productie van voedsel, wol, huid of pels of voor andere landbouwdoeleinden. Zij is niet van toepassing op wilde dieren, dieren die bestemd zijn voor wedstrijden, tentoonstellingen dan wel evenementen of activiteiten op cultureel of sportief gebied, proefdieren, laboratoriumdieren en ongewervelde dieren.

De lidstaten zorgen ervoor dat de eigenaar of houder alle passende maatregelen treft om het welzijn van zijn dieren te garanderen en om te garanderen dat die dieren niet onnodig aan pijn of leed worden blootgesteld en dat hen geen onnodig letsel wordt toegebracht. Op basis van de ervaring en de wetenschappelijke kennis over omstandigheden waaronder dieren worden gehouden, kunnen de volgende punten als belangrijk worden aangemerkt:

- **personeel:** er moet voldoende personeel zijn dat over de nodige vaardigheden en vakbekwaamheid beschikt;

¹² http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/references/general/jc340_nl.pdf.

¹³ Kaderrichtlijn 98/58/EG inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren, *P.B.L.* 221, 20 juli 1998, gewijzigd door Verordening 806/2003/EG van de Raad van 14 april 2003, *P.B.L.* 122, 16 mei 2003.

- **controle:** alle dieren die in veehouderijsystemen worden gehouden, moeten ten minste eenmaal per dag worden gecontroleerd. Gewonde of zieke dieren moeten onverwijd worden verzorgd en, zo nodig, worden afgezonderd in een passend onderkomen;
- **register:** de eigenaar of houder van de dieren moet een register bijhouden van de verstrekte medische zorg. Het register moet ten minste drie jaar worden bewaard;
- **bewegingsvrijheid:** zelfs wanneer een dier is aangebonden, vastgeketend of geïmmobiliseerd, moet het voldoende ruimte worden gelaten om zich zonder onnodige pijn of onnodig letsel te kunnen verplaatsen;
- **gebouwen en behuizing:** de materialen die worden gebruikt voor dergelijke gebouwen moeten gereinigd en ontsmet kunnen worden. De luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur en de relatieve luchtvochtigheid moeten binnen acceptabele grenzen worden gehouden. In gebouwen gehouden dieren mogen niet voortdurend in het duister worden gehouden, noch ononderbroken in kunstlicht verblijven;
- **automatische of mechanische apparatuur:** automatische of mechanische apparatuur die noodzakelijk is voor de gezondheid en het welzijn van de dieren moet ten minste eenmaal per dag worden gecontroleerd. Een eventueel toegepast kunstmatig ventilatiesysteem moet voorzien zijn van een passend noodstelsel waarmee voldoende verse lucht kan worden aangevoerd;
- **voeder, water en andere stoffen:** de dieren moeten met regelmatige tussenpozen een toereikende hoeveelheid gezond en geschikt voeder krijgen. Alle andere stoffen zijn verboden, behalve stoffen voor therapeutische of profylactische doeleinden, dan wel zoötechnische behandeling. Voeder- en drinkinstallaties moeten bovendien het gevaar voor verontreiniging beperken;
- **verminderingen:** op dit gebied gelden de nationale bepalingen.

Er mogen geen fokmethoden worden toegepast die de dieren pijn of letsel toebrengen of kunnen toebrengen, behalve wanneer het effect minimaal en tijdelijk is of uitdrukkelijk volgens de nationale voorschriften is toegestaan.

De lidstaten zorgen ervoor dat de bevoegde nationale autoriteit controleert of de bepalingen worden nageleefd. Zij leggen de Commissie een rapport betreffende de controles voor; deze formuleert op basis van deze documenten voorstellen over de harmonisatie van de inspecties. Bij Beschikking 2000/50/EG zijn de minimumvereisten vastgesteld voor de controle van bedrijven waar dieren worden gehouden voor landbouwdoeleinden. Bovendien voeren veterinaire deskundigen van de Commissie in samenwerking met de bevoegde autoriteiten controles ter plaatse uit om te verifiëren of de controles goed verlopen.

Elke vijf jaar legt de Commissie aan de Raad een verslag voor over de tenuitvoerlegging van deze richtlijn, waarin eventueel voorstellen voor verbetering zijn opgenomen. De Raad neemt met gekwalificeerde meerderheid van stemmen een besluit over dat verslag.

De lidstaten leggen de nodige wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen ten uitvoer, waaronder eventuele sancties, die nodig zijn om uiterlijk op 31 december 1999 aan deze richtlijn te voldoen. Zij mogen strengere bepalingen handhaven of toepassen.

Er is daarnaast ook Europese specifieke regelgeving voor kalveren, varkens, legkippen en vleeskippen¹⁴. De wetgeving van enkele specifieke thema's komt verder in dit rapport aan bod.

¹⁴ Een overzicht van alle Europese wetgeving betreffende dierenwelzijn is te vinden op ec.europa.eu/food/animal/welfare/references_en.htm.

5.4.4 Dierenwelzijn in 2006-2010

De Europese Unie plant voor de periode 2006-2010 algemene maatregelen met het oog op de bescherming en het welzijn van dieren. De maatregelen hebben betrekking op betere normen, de ontwikkeling van onderzoek en indicatoren, de voorlichting van vakmensen en consumenten en internationale acties. Dit wordt verduidelijkt in de mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement en de Raad van 23 januari 2006 over een communautair actieplan inzake de bescherming en het welzijn van dieren 2006-2010 (COM (2006)13).

De Commissie wil:

- de acties van de EU ter bevordering van het dierenwelzijn duidelijker omschrijven;
- zich blijven inzetten voor hoge normen op het gebied van dierenwelzijn;
- de beschikbare middelen beter coördineren;
- onderzoek stimuleren en alternatieven voor dierproeven bevorderen;
- borg staan voor een coherent en gecoördineerd EU-beleid ter bevordering van het dierenwelzijn.

Om deze doelstellingen te verwezenlijken moeten maatregelen worden genomen op vijf onderling samenhangende gebieden:

- 1) hogere minimumnormen
- 2) onderzoek stimuleren en alternatieven voor dierproeven bevorderen
- 3) indicatoren voor dierenwelzijn ontwikkelen
- 4) vakmensen en het grote publiek beter voorlichten
- 5) internationale initiatieven ter bescherming van dieren steunen.

5.4.5 Directoraat Generaal Gezondheid en Consumentenbescherming van de Commissie

Op het niveau van de Europese Commissie behoort dierenwelzijn tot de bevoegdheid van de *Health and Consumer Protection Directorate General*¹⁵. De afdeling *Animal Health and Animal Welfare*, staat er naast de rubrieken *Food and Feed Safety*, *Plant Health* en de afdeling *FVO Inspections*. De activiteiten van de Europese Commissie in dit domein vertrekken van de erkenning dat dieren voelende wezens zijn (sentient beings). Het algemene doel is te verzekeren dat dieren geen vermijdbare pijn of leed moeten doorstaan, en de eigenaar of houder van dieren te verplichten om minimum welzijnseisen na te leven.

De positionering van dierenwelzijn bij het Directoraat-Generaal van Gezondheid en Consumentenbescherming toont volgens sommigen het antropocentrisme of de mensgecentreerdheid van de invulling van dierenwelzijn op beleidsniveau aan (European Commission, 2002). Immers, de focus ligt bij dit Directoraat-Generaal op het welzijn van mensen via het garanderen van hun gezondheid en in hun bescherming als consument. Het garanderen van dierenwelzijn is dan een middel om dit te bereiken en niet een doel op zich.

5.5 Belgische dierenwelzijnswetgeving

In België vormt de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn van dieren het algemeen kader¹⁶. Artikel 1 van deze wet stelt:

¹⁵ http://ec.europa.eu/food/animal/index_en.htm.

¹⁶ Deze wet werd gewijzigd door de wet van 26 maart 1993, B.S. 9 juli 1993, de wet van 4 mei 1995, B.S. 28 juli 1995, de wet van 23 juni 2004, B.S. 3 november 2004, de wet van 4 juli 2004, B.S. 3 november 2004, de wet van

“Niemand mag, uitgezonderd bij overmacht, handelingen plegen die niet door deze wet zijn voorzien en waardoor een dier zonder noodzaak omkomt of zonder noodzaak een verminking, een letsel of pijn ondergaat.

Met het Koninklijk Besluit van 1 maart 2000¹⁷ inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren wordt Richtlijn 98/58/EG (*cf. supra*) in België omgezet. De centrale bepaling in artikel 3 van dit K.B. stelt dat dieren moeten worden gefokt en gehouden onder de voorwaarden die uiteengezet worden in de bijlage van het besluit, met inachtneming van de soort en graad van ontwikkeling, aanpassing en domesticering, en uit ervaring of wetenschappelijke onderzoek gebleken fysiologische en ethologische behoeften. De bijlage bij het Koninklijk Besluit stipuleert de voorwaarden, die weergegeven worden in Tabel 1:

Tabel 1: Bijlage bij het K.B. van 1 maart 2000 inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren.

Personeel	• voldoende aantal personen • met nodige vaardigheden, kennis en vakbekwaamheid
Controles	• minimum één maal per dag inspectie van dieren in stal • voldoende verlichting voor inspectie • zieke of gewonde dieren onmiddellijk verzorgen, eventueel afzonderen van zieke/gewonde dieren. Spoedige raadpleging van dierenarts indien geen reactie op eigen verzorging.
Register	• bijhouden medische zorg/aantal sterftegevallen • drie jaar bijhouden
Bewegingsvrijheid	• voldoende voor fysiologische en ethologische behoeften
Gebouwen/Behuizing	• onschadelijke, reinig- en ontsmetbare materialen • degelijk onderhouden, geen oorzaak van verwondingen • onschadelijk klimaat • geen continue duisternis
Niet in gebouwen gehouden dieren	• bescherming tegen roofdieren, weer, gezondheidsrisico's
Automatische of mechanische apparatuur	• minimum één maal per dag controleren • mechanische ventilatie: nood- en alarmsysteem
Voeder, water e.a.	• gezond, geschikt en geen oorzaak van letsel • frequentie van toediening aangepast aan fysiologische behoeften • voldoende water (kwaliteit en hoeveelheid) • risico op verontreiniging en rivaliteit beperken • geen additieven, tenzij wetenschappelijke studies
Fokmethoden	• geen oorzaak van pijn of letsel • gezondheid en welzijn niet geschaad

Een Koninklijk Besluit uit 2001¹⁸ specificeert welke ingrepen voor nutsgebruik of voor de beperking van de voortplanting bij gewervelde dieren mogen uitgevoerd worden. De bepalingen voor nutsdieren die opgegeven staan in de Bijlage, zijn hieronder in Tabel 2 weergegeven¹⁹. Het gaat over ingrepen zoals brandmerken of het wegnemen van bepaalde lichaamsdelen, zoals staartamputatie, onthoornen of castratie.

1 maart 2007, B.S. 13 juli 2007, de wet van 19 maart 2007, B.S. 13 juli 2007 en de wet van 11 mei 2007, B.S. 4 oktober 2007.

¹⁷ Koninklijk Besluit inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren, B.S. 6 mei 2000.

¹⁸ Koninklijk Besluit betreffende de toegestane ingrepen bij gewervelde dieren, met het oog op het nutsgebruik van de dieren of op de beperking van de voortplanting van de diersoort, B.S. 4 juli 2001.

¹⁹ De ingrepen voor honden en katten hebben we hier dus niet vermeld.

Tabel 2: Bepalingen betreffende toegestane ingrepen bij gewervelde dieren met het oog op het nutsgebruik van die dieren, volgens het K.B. van 2001.

Diersoort	Toegestane amputatie (<i>sic</i>)	Bijzondere voorwaarden	Verdoving/ Sedatie
runderen	brandmerken	nog tot 1.1.2002 toegestaan en uitsluitend op de witbehaarde delen van dieren waar vriesbranden niet toegepast kan worden	sedatie vereist
runderen	vriesbranden	niet bepaald	geen vereist
runderen	castratie	uitsluitend met behulp van chirurgische methode of met behulp van hemostatische tang	verdoving vereist
runderen	vasectomie	niet bepaald	verdoving vereist
runderen	verwijdering van de bijtepels	uitsluitend met behulp van chirurgische methode of met behulp van hemostatische tang	sedatie vereist
runderen	perforeren van neusseptum	uitsluitend voor het plaatsen van een neusring bij stieren met gepaste tang	niet vereist
runderen	onthoornen	mag slechts gebeuren indien noodzakelijk voor de veiligheid en de bescherming van het personeel en de overige dieren	verdoving vereist
runderen	verwijderen van de hoorgroeipunt bij de kalveren	slechts door middel van thermocauterisatie tot de leeftijd van twee maanden	verdoving vereist
runderen	perforeren of inkepen van het oor	slechts voor het plaatsen van oormerken en oorplaatjes	niet vereist
paarden, ezels, muilezels, muilieren	brandmerken	nog toegestaan tot 1.1.2002	sedatie vereist
paarden, ezels, muilezels, muilieren	vriesbranden	niet bepaald	geen vereist
paarden, ezels, muilezels, muilieren	castratie	slechts door middel van chirurgische methode of met behulp van hemostatische tang	verdoving vereist
schapen	castratie	uitsluitend door middel van chirurgische methode (verdoving vereist) of met behulp van hemostatische tang (sedatie vereist)	verdoving of sedatie vereist
schapen	staartamputatie	1. slechts bij ooien 2. vulva moet bedekt blijven 3. slechts door middel van chirurgische methode	sedatie vereist vanaf de leeftijd van twee weken
schapen	perforeren of inkepen van het oor	slechts voor het plaatsen van oormerken en oorplaatjes	niet vereist
schapen	verwijderen hoorgroeipunt	mag slechts door thermische cauterisatie	verdoving vereist
schapen	verwijderen van de bijtepels	uitsluitend door middel van chirurgische methode of met behulp van hemostatische tang	sedatie vereist vanaf de leeftijd van 6 weken
geiten	castratie	uitsluitend door middel van chirurgische methode (verdoving vereist) of met behulp van de hemostatische tang (sedatie vereist)	verdoving of sedatie vereist
geiten	verwijderen hoorgroeipunt	mag slechts door thermische cauterisatie	verdoving vereist
geiten	perforeren of inkepen van het oor	slechts voor het plaatsen van oormerken en oorplaatjes	niet vereist
geiten	verwijderen van de bijtepels	uitsluitend door middel van chirurgische methode of met behulp van de hemostatische tang	sedatie vereist vanaf de leeftijd van 6 weken
varkens	castratie	Uitsluitend met de chirurgische methode	verdoving vereist vanaf de leeftijd van vier weken
varkens	knippen van de tanden	mag slechts gedurende de eerste levensweek en niet routinematig gebeuren maar slechts als op het bedrijf blijkt dat de uiers van zeugen en oren of staarten van de varkens verwond zijn ingevolge het niet knippen	niet vereist
varkens	amputatie van de staart	mag niet routinematig gebeuren, maar	niet vereist

		slechts in die gevallen waar staartbijten niet door een wijziging van de bedrijfsvoering voorkomen of verholpen kan worden en tot de leeftijd van één week	
varkens	perforeren en inkepen van het oor	mag slechts gebeuren voor het plaatsen van oormerken en oorplaatjes	niet vereist
varkens	perforeren van het neusseptum	uitsluitend voor het plaatsen van een neusring bij varkens die buiten op zachte ondergrond gehouden worden en fokberen	niet vereist
pluimvee, vogels	wegnemen van minder dan één derde van de bek	1. mag niet routinematig gebeuren maar slechts in die gevallen waar kannibalisme niet door een wijziging van de bedrijfsvoering voorkomen of verholpen kan worden 2. mag slechts bij kippen, kalkoeren en fazanten	niet vereist
pluimvee, vogels	wegnemen van de eerste phalanx van de achterste en middelste teen	uitsluitend bij mannelijke kuikens jonger dan 72 uren en bestemd voor de reproductie	niet vereist
pluimvee, vogels	verwijderen van de groeipunt van de sporen	uitsluitend bij mannelijke kuikens jonger dan 72 uren en bestemd voor de reproductie	niet vereist
pluimvee, vogels	leewieken	1. mag niet routinematig gebeuren, maar slechts in die gevallen waar de mogelijkheid tot vliegen moet worden ingeperkt om ernstiger lijden te voorkomen: - bij siervogels en voor pluimvee die gewoonlijk in niet afgesloten ruimten gehouden worden om het ontsappingsrisico te beperken; - bij voor de productie gehouden fazanten, patrijzen en parelhoenders om verwondingen door opvliegen te vermijden 2. uitsluitend chirurgische methode of door middel van thermocauterisatie 3. mag slechts gebeuren tot de leeftijd van 10 d. bij de ganzen, eenden, zwanen en 72 u. bij de andere soorten	-

Een ander belangrijk besluit in uitvoering van de dierenwelzijnswet is het K.B. van 7 december 2001 tot vaststelling van de lijst van dieren die gehouden mogen worden²⁰. In de bijlage bij het besluit zit een limitatieve lijst met zoogdiersoorten die mogen gehouden worden. Hierin zijn courante soorten als hond, kat, schaap, paard, varken, konijn en huisrunder opgenomen, maar ook Sikahert, gedomesticeerde lama, Bennett's Wallabie en de zwartstaartprairiehond zijn hier in opgenomen. Het Koninklijk Besluit werd gewijzigd door het K.B. van 22 augustus 2002²¹, waardoor de nerts, vos, poolvos en Amerikaanse bizon toegevoegd werden aan de lijst van dieren die gehouden mogen worden, zij het enkel voor productiedoeleinden.

In België behoorde dierenwelzijn tot voor kort toe aan het federale Ministerie van Landbouw. Met de regionalisering hiervan, werd dierenwelzijn overgeheveld naar het FOD Volksgezondheid, DG4 afdeling dierenwelzijn. De dierenwelzijnsthematiek strekt zich immers verder uit dan het gebruik van dieren in de landbouwsector, en behelst bijvoorbeeld ook het gebruik van dieren in wetenschappelijk onderzoek, het welzijn van gezelschapsdieren, het welzijn van wilde dieren in circussen en dierentuinen. Het leek deontologisch gepaster om de thematiek te onttrekken van een beleidsdomein waarin het gardeneren van meer dierenwelzijn soms moeilijk te verzoenen valt met de economische finaliteit van de sector. Sedert 2002 bepaalt de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de

²⁰ B.S. 14 februari 2002.

²¹ B.S. 7 december 2001.

Voedselketen en Leefmilieu het beleid in verband met dierenwelzijn. Landbouw werd geregionaliseerd en werd het Departement Landbouw en Visserij.

De betrokkenheid van de Vlaamse Regering op het vlak van dierenwelzijn baseert zich op de bijzondere wet over de hervorming van de instellingen²², waarin uitdrukkelijk staat vermeld dat het akkoord van de gewestregeringen is vereist voor de federale maatregelen inzake dierenwelzijn die een weerslag hebben op het landbouwbeleid. Dit betreft dus nutsdieren.

De specifieke Europese regelgeving voor kalveren, varkens, legkippen en vleeskippen wordt per Koninklijk Besluit in Belgisch recht ingevoerd. De wetgeving voor varkens, legkippen en vleeskippen komt verder in dit rapport aan bod. De Richtlijn 91/629/EEG van de Raad van 19 november 1991 tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van kalveren²³ werd met het Koninklijk Besluit van 23 januari 1998 betreffende de bescherming van kalveren in de kalverhouderijen²⁴ in Belgisch recht omgezet.

Voor wat betreft het onderzoek naar dierenwelzijn is het ook nog belangrijk te vermelden dat in onderzoek waarin dieren worden gebruikt de wetgeving betreffende de bescherming van proefdieren van toepassing is. Het gaat hier om het Koninklijk Besluit betreffende de bescherming van proefdieren van 14 november 1993²⁵ en het K.B. houdende verbod op sommige dierproeven van 30 november 2001²⁶ in uitvoering van de dierenwelzijnswet van 1986.

²² titel 2, artikel 6, paragraaf 1, ten vijfde.

²³ *P.B.L.* 340 van 11 december 1991, gewijzigd door Richtlijn 97/2 van de Raad van 20 januari 1997, *P.B.L.* 025 van 20 januari 1997 en door Beschikking 97/182/EG van de Commissie van 24 februari 1997, *P.B.L.* 076 18 maart 1997.

²⁴ *B.S.* 3 april 1998.

²⁵ meermaals gewijzigd, *B.S.* 5 januari 1994, gecoördineerde versie 31 december 2004.

²⁶ *B.S.* 23 januari 2002, gewijzigd door K.B. van 19 januari 2005, *B.S.* 10 februari 2005.

6 Dierenwelzijn in het Vlaamse landbouwbeleid

6.1 De randvoorwaarden

Het landbouwbeleid veranderde ingrijpend vanaf 2003 met de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid²⁷. Er werd afgestapt van subsidies die gebaseerd zijn op productie en overgegaan naar een meer markt-geïoriënteerd systeem waarbij financiële steun ontkoppeld werd van productie. De financiële steun werd wel afhankelijk gemaakt van normen omtrent voedselveiligheid, kwaliteit, milieu, plant- en diergezondheid en dierenwelzijn.

Landbouwers die rechtstreekse inkomenssteun wensen te ontvangen, moeten sinds 1 januari 2005 bepaalde voorwaarden naleven op vlak van milieu, dierenwelzijn, diergezondheid, gezondheid van de planten en volksgezondheid. Wanneer zij deze randvoorwaarden niet naleven, kan de overheid de rechtstreekse steun verlagen of zelfs volledig intrekken.

Deze randvoorwaarden werden gefaseerd ingevoerd vanaf 2005. Vanaf 1 januari 2007 werd de lijst van de randvoorwaarden aangevuld met bepaalde voorwaarden met betrekking tot het dierenwelzijn. Deze uit de regelgeving voortvloeiende beheerseisen zijn gebaseerd op:

- Richtlijn 91/629/EEG van de Raad van 19 november 1991 tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van kalveren²⁸, Artikelen 3 en 4.
- Richtlijn 91/630/EEG van de Raad van 19 november 1991 tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens²⁹, Artikel 3 en 4, lid 1.
- Richtlijn 98/58/EG van de Raad van 20 juli 1998 tot vaststelling van minimumnormen voor de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren³⁰, Artikel 4.

De beheerseisen rond dierenwelzijn zijn gefocust op het naleven van minimumnormen ter bescherming van kalveren (alle runderen jonger dan zes maanden) en ter bescherming van varkens.

De belangrijkste aspecten met betrekking tot het houden van kalveren zijn:

- kalveren jonger dan twee weken moeten strooisel hebben
- kalveren mogen niet aangebonden worden (uitzondering: ten hoogste één uur tijdens het verstrekken van melk voor kalveren);
- kalveren in groepshuisvesting moeten over voldoende vrije ruimte beschikken;
- afstanden van de box: de breedte van elk individueel hok moet ten minste gelijk zijn aan de schofthoogte van het kalf en de lengte moet minstens gelijk zijn aan 1,1 keer de lengte van het kalf.

Deze bepalingen zijn van toepassing op alle bedrijven waar kalveren worden gehouden: melkvee-, rundvee- en mestkalverbedrijven.

De belangrijkste aspecten met betrekking tot het houden van varkens zijn:

- verplichte groepshuisvesting voor zeugen en gelten, met minimale vrije vloerruimtes (waarvan een deel uit vaste vloer bestaat);
- alle varkens moeten kunnen beschikken over los materiaal ('speelgoed', zoals stro, ketting, laken, mat, ...);
- minimale balkbreedte en maximale spleetbreedte bij betonnen roostervloeren;

²⁷ Zie <http://www2.vlaanderen.be/landbouw/mtr/mtr.html>.

²⁸ *P.B.L.* 340 van 11 december 1991, gewijzigd door Beschikking 97/182/EG van de Commissie van 24 februari 1997, *P.B.L.* 076 18 maart 1997.

²⁹ *P.B.L.* 340 van 11 december 1991.

³⁰ *P.B.L.* 221 van 8 augustus 1998.

- het aanbinden van zeugen en gelten is verboden;
- de vrije vloeroppervlakte voor beren moet ten minste 6m² bedragen, waarvan een deel bestaat uit dichte vloer, een mat, stro, ...;
- voldoende vloerruimte voor vleesvarkens;
- alle varkens moeten permanent over vers water kunnen beschikken.

De eerste drie opgesomde aspecten zijn enkel van toepassing voor nieuwe of verbouwde stallen die in gebruik genomen werden na 1 januari 2003.

Algemeen moet de landbouwer instaan voor een goede verzorging van zijn dieren. In stallen die kunstmatig geventileerd worden, moet een noodvoorziening en een alarmsysteem aanwezig zijn.

6.2 Het Vlaams Investeringsfonds

In het activiteitenverslag van het Vlaams Landbouwinvesteringsfonds 2006 wordt vermeld hoeveel steun met betrekking tot dierenwelzijnsmaatregelen aangevraagd en gegeven werd (Afdeling Structuur en Investerings, 2007). In 2006 werden in de categorie 'bouwen en verbeteren van bedrijfsgebouwen' 137 aanvragen om steun voor verbeteren van dierenwelzijn ingediend. Het gaat om volgende categorieën van aanvragen:

- verbeteren stalklimaat: 64 aanvragen
- groepshuisvesting kalveren: 29 aanvragen
- bouwen/verbouwen en uitrusten potstal melkvee/jongvee: 19 aanvragen
- verbouwen zeugenstallen naar groepshuisvesting: 17 aanvragen
- verbouwen legkippenstal naar volièresysteem: 5 aanvragen
- herinrichting voor scharrelkippen: 2 aanvragen
- losse huisvesting varkens (niet-aanbinden): 1 aanvraag

De aanvragen voor verbeteren van stalklimaat blijven de grootste groep, met bijna de helft van de dossiers. Dit grijpt terug op de voorschriften die in de algemene regelgeving van dierenwelzijn vervat zitten (kaderrichtlijn 98/58/EG). Na de afschaffing van de voorwaarde van grondgebondenheid in de varkenshouderij komen investeringen in varkensstallen gericht op de verbetering van het stalklimaat (isolatie, ventilatie, regelen temperatuur en vochtigheid en stofgehalte) ook in aanmerking voor steun.

Het aantal aanvragen voor omschakeling naar groepshuisvesting van zeugen in bestaande zeugenstallen daalt. De omschakeling gebeurt voornamelijk bij nieuwbouw in combinatie met de toepassing van ammoniakemissiereducerende technieken.

Het aantal aanvragen voor steun voor groepshuisvesting van kalveren blijft laag. Het VLIF rapport meldt dat de omschakeling quasi volledig gerealiseerd is (Afdeling Structuur en Investerings, 2007).

7 Onderzoek over dierenwelzijn in de veeteelt

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk lichten we enkele deelaspecten toe van onderzoek over dierenwelzijn in de veeteelt. Het gaat hierbij om dierenwelzijnsvragen die sectoroverschrijdend zijn, namelijk de relatie tussen genetische selectie en dierenwelzijn, onderzoek over het emotioneel en sociaal leven van dieren, onderzoek naar de omstandigheden waarin dieren in de landbouw gehouden en getransporteerd worden, het dierenwelzijn in systemen met extra-wettelijke normen zoals de bioteelt en kwaliteitslabels. Ten slotte lichten we enkele sociaalwetenschappelijke onderzoeksvragen toe met betrekking tot dierenwelzijn in de veeteelt. Mogelijke onderzoeksvragen hierbij kunnen betrekking hebben op de maatschappelijke concepties van dierenwelzijn, op het menselijk gedrag ten aanzien van dieren en de factoren die daarbij een rol spelen, de economische component betreffende veeteelt en dierenwelzijn en op de preventie, de handhaving en de controle van het dierenwelzijnsbeleid.

7.2 Dierenwelzijn en genetische selectie

De rol van genetica en genetische selectie ten aanzien van het dierenwelzijn vergt extra aandacht. Dit punt reikt over de verschillende sectoren en de verschillende diersoorten die erin gehouden worden heen. Landbouwers gebruiken al eeuwen selectieve broedtechnieken om een betere en hoge opbrengst te bekomen bij hun productiedieren. Door moderne bevruchtingstechnieken en kunstmatige selectie is dit proces nog versneld. Domesticatie en genetische selectie hebben geleid tot eigenschappen van dieren die overeenkomen met de eisen die de mens daaraan stelde. Het gaat om eigenschappen met betrekking tot lichaamsbouw (kracht, snelheid, of kenmerken van esthetische aard), lichaamssamenstelling (verhouding spiereiwit tot vet, kwaliteit van de huid of vacht), reproductievermogen (eileg, melkgift, timing van voortplanting) en gedrag (handelbaarheid, veiligheid, taakgerichtheid, geschiktheid als gezelschapsdier) (NWO-LNV, 2002).

Een doorgedreven genetische selectie met een economische rationaliteit heeft bij verschillende diersoorten echter voor dierenwelzijnsproblemen gezorgd. De selectie op een hogere melkproductie heeft bij melkkoeien bv. geleid tot een verhoogde frequentie van mastitis.

Wij bespreken hier – niet exhaustief – een aantal items waarbij doorgedreven genetische selectie geleid heeft tot problemen op vlak van dierenwelzijn.

- Het Belgisch Witblauw ras kan hier als prototype fungeren. Niet alleen de obligate keizersnede bij de bevalling maakt het ras een mikpunt vanuit dierenwelzijnsoverwegingen. De keizersnede is slechts één van de symptomen waartoe doorgedreven genetische selectie geleid heeft. De algemene fysische gezondheid (respiratoire, metabole, ziekeresistentie en locomotorische problemen) leidt er ook onder waardoor het ras (ondanks de aanblik) internationaal als een niet robuust ras wordt beschouwd.
- De kip die als vleeskip wordt gehouden is ook het resultaat van doorgedreven selectie op kenmerken die een snelle vleesgroei bevorderden. Daardoor bereiken de vleeskippen en -haantjes op zes weken tijd een slachtgewicht van meer dan twee kilo. Dit heeft bv. geleid tot metabole problemen en een te grote gewichtsdruk op de poten. Deze doorgedreven selectie leidt ook tot problemen bij de moederdieren. Zij mogen precies niet te snel op gewicht komen om de eiproductie die zorgt voor nageslacht niet in het gedrang te laten komen, waardoor hun voeding beperkt wordt en ze honger

hebben. In de recente Richtlijn tot vaststelling van minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens³¹ wordt gesteld dat toekomstig onderzoek zich moet richten op de invloed van genetische parameters op geconstateerde afwijkingen die het welzijn van vleeskuikens ondermijnen. Overweging (14) stelt hieromtrent:

Het is passend dat de Commissie op basis van nieuwe wetenschappelijke informatie en rekening houdend met nader onderzoek en praktijkervaring een rapport opstelt om het welzijn van vleeskuikens, inclusief de ouderdieren daarvan, verder te verbeteren, met name op het gebied van aspecten die niet onder deze richtlijn vallen. In dat rapport moet specifiek worden ingegaan op de mogelijkheid om drempels in te voeren voor indicaties van slechte welzijnsomstandigheden die tijdens de post-mortemkeuringen worden vastgesteld en de invloed van genetische parameters op geconstateerde afwijkingen die het welzijn van vleeskuikens ondermijnen.

- Legkippen zijn geselecteerd op kenmerken die de leg stimuleren. Selectie op hoge eiproductie heeft geleid tot osteoporosis, wat leidt tot vele botfracturen. In de batterij kunnen kippen niet op een normale manier in groep leven. De zeer beperkte ruimte, het ontbreken van vluchtmogelijkheden en gevecht voor voedsel (pikorde) dragen ertoe bij dat problemen als verenpikken en kannibalisme meer de kop opduiken. In niet-kooisystemen (batterijkooien en verrijkte kooien) is het misschien aangewezen om een ander kippenras te gebruiken.

Verenpikken en kannibalisme hebben te maken met frustratie door de zeer beperkte ruimte en het ontbreken van de mogelijkheid om natuurlijk gedrag te tonen, met het ontbreken van vluchtmogelijkheden en gevecht voor voedsel (pikorde) enz niet met het feit dat de kippen de capaciteit verloren hebben om in groep te leven. Kippen die uit de batterij komen vertonen geen problemen als ze in een groep komen. Het verenpikken vermindert wanneer de kippen meer ruimte hebben kunnen scharrelen, een nest maken voor hun eieren, zonnebaden kunnen nemen enz.

Het is dan ook aangewezen dat er wetenschappelijk onderzoek gevoerd wordt naar de manier waarop genetische selectie een bijdrage kan leveren aan het welzijn van dieren in de veeteelt (Europese Commissie, 2002, 28-29).

7.3 Het emotioneel en sociaal leven van dieren

In huidig onderzoek naar dierenwelzijn wordt vooral gekeken naar de fysieke parameters van dierenwelzijn. De psychische component van dierenwelzijn (het emotioneel leven of de gevoelens van dieren) komt daarbij slechts marginaal aan bod, of wordt dikwijls helemaal niet in beschouwing genomen. Wetenschappelijk onderzoek heeft niettemin voldoende aangetoond dat welzijn van dieren – net zoals bij mensen – geen kwestie is van fysieke gezondheid of fysiek welzijn alleen, maar dat de psychische component net zozeer een rol speelt. Stress, eenzaamheid, angst, verveling of apathie kunnen net zo goed als fysieke componenten het welzijn van de betrokken dieren bepalen.

Ook het belang van de sociale interacties tussen dieren wordt in dierenwelzijnsonderzoek dikwijls uit het oog verloren. In dit opzicht is bijvoorbeeld de socialisatie van jonge dieren een teer punt. In vele sectoren in de intensieve veehouderij worden de dieren apart gehouden

³¹ Richtlijn 2007/43/EG van de Raad van 28 juni 2007 tot vaststelling van minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens, *P.B.L.* 182 van 12 juli 2007.

van de ouderdieren of worden ze op zeer jonge leeftijd gespeend, waardoor hun leerproces voor sociale interacties grotendeels verloren gaat (bv. kalveren, veulens, kuikens, biggen³²). In de varkenshouderij is vanaf 2013 de groepshuisvesting van zeugen verplicht. De vraag stelt zich welke zeugen geschikt zijn om in groep te leven, na jarenlange selectie met zeugen die geschikte kenmerken vertoonden om individueel gehouden te worden. Hoe zijn de dominantieverhoudingen? Is het aangewezen om bv. gevasectomeerde varkens in de groep onder te brengen? Welk effect heeft de automatisering van de voedersystemen bij zeugen (waarbij de voederstations de hele dag door kunnen worden gebruikt) op hun sociaal leven³³? De situatie van de ouderdieren in de vleeskippenindustrie kan hier ook als voorbeeld genoemd worden. De eieren worden machinaal uitgebreed en de kuikens hebben bij het opgroeien geen interactie en leerproces met ouderdieren. De opgroeiende hennen en haantjes (ouderdieren) worden tot de leeftijd van 15 à 16 weken apart gehouden, waarna ze samen gezet worden in groepshuisvesting voor de bevruchting (natuurlijke bevruchting). De mannetjes vertonen niet de signaalhandelingen die bij wilde kippen deel uitmaken van de ontmoetingsceremonie voorafgaand aan de paring, maar gaan meteen tot paring over. Dit leidt niet alleen tot stress bij de vrouwtjes, het aantal paringen dat tot bevruchting leidt is daardoor ook lager. In een onderzoeksrapport van de Animal Sciences Group van Wageningen wordt de problematiek rond veer- en huidbeschadigingen en uitval bij vleeskuikenmoederdieren in relatie tot agressie van vleeskuikenvaderdieren in kaart gebracht. Uit de literatuur blijkt dat agressie van vleeskuikenvaderdieren vooral binnen een seksuele context valt en de huid- en veerbeschadigingen vooral toe te schrijven zijn aan het overmatig treden van hanen (Riedstra & de Jong, 2004).

Productiedieren die zich vervelen leiden tot heel wat welzijnsproblemen. Een prikkelarme omgeving, geconcentreerde voederperiodes met krachtvoer en sociale isolatie kunnen hier oorzakelijke factoren zijn. Dieren die in natuurlijke situaties een groot deel van hun tijd spenderen aan het bijeenzoeken van voedsel (bv. foerageergedrag) of aan het voeren zelf, hebben nu in een korte periode zeer energierijk voer opgenomen. Ook de tijd die anders besteed wordt aan complexe sociale interacties wordt nu beperkt wegens sociaal isolement of onveranderde groepssamenstelling. Staartbijten, staafbijten, oorbijten, stereotype gedrag kunnen symptomen zijn van verveling en stress. Daarom is verrijking in de varkenshouderij verplicht. De bijlage bij het K.B. 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen, stelt dat varkens permanent moeten kunnen beschikken over voldoende materiaal om te onderzoeken en mee te spelen, bv. stro, hooi, hout, zaagsel, compost van champignons, turf of een mengsel daarvan, voor zover de gezondheid van de dieren daardoor niet in gevaar komt. Dit wordt in de Belgische varkenshouderij echter nog niet ten volle toegepast. Varkenshouders zijn zoekende naar praktische materialen die als afleiding kunnen gebruikt worden (Enting *et al.*, 2006).

De European Food Safety Authority (EFSA) bepleit in een nieuw rapport over het welzijn van varkens meer onderzoek naar de oorzaak van staartbijten bij varkens (EFSA, 2007). Het rapport stelt dat staartbijten abnormaal gedrag is dat veroorzaakt wordt door meerdere factoren, waarvan een gebrek aan stro, het gebruik van roostervloeren en een dorre stalomgeving de belangrijkste zijn. Factoren die de kans op staartbijten verhogen zijn een gebrekkige voederopname, een plotse wijziging van de samenstelling van het dieet, te warme of te koude temperaturen en desgevallend de strijd met soortgenoten in de stal om aan voldoende voeder te geraken. Staartbijten blijkt vaker voor te komen in de herfst en blijkt ook

³² Kalveren worden soms onmiddellijk gespeend (melkvee) of na enkele weken (vleesvee). Biggen worden op drie tot vier weken gespeend.

³³ Volgens het natuurlijke voedingspatroon van zeugen gaan zeugen samen eten, waarbij de dominante zeugen eerst eten. Er wordt gesteld dat het constant aanbieden van voedsel ('ze kunnen eten wanneer ze willen') daarom niet strookt met de sociale aspecten bij dierenwelzijn.

deels erfelijk bepaald te zijn. Het zorgt voor een ernstige aantasting van het welzijn en kan ook de groei van de dieren belemmeren. Staartknippen reduceert het probleem maar schakelt het niet uit, omdat het de oorzaak niet wegneemt. Er bestaat nauwelijks bewijs dat speelgoed zoals ballen en kettingen de kans op staartbijten vermindert. EFSA pleit voor meer onderzoek naar de relatie tussen staartbijten met stalsystemen, leeftijd, sekse, erfelijkheid en de aard van de pijn.

In onderzoek naar het welzijn van dieren moet meer aandacht worden besteed aan de psychologische en sociale factoren die mee het welzijn bepalen. Een belangrijk aspect hierin zijn de stimuli die kunnen aangebracht worden in de omgeving van in de landbouw gehouden dieren om het probleem van verveling tegen te gaan.

7.4 Huisvesting en buitenloop

Een sterk bepalende factor voor het welzijn van dieren is vanzelfsprekend de omgeving waarin ze worden gehouden. De bezettingsdichtheid speelt hierbij een rol (de oppervlakte die beschikbaar is per dier), de verlichting en verluchting, het vloermateriaal, maar ook of dieren individueel of in groep gehouden worden of (uitsluitend) binnen of buiten gehouden worden. De huisvesting van landbouwdieren en de invloed van de modaliteiten daarin op het welzijn van de dieren is dikwijls onderwerp van onderzoek. Voor diverse diersoorten zijn daarover ook voorschriften neergelegd in wetgeving. Zo verplicht de Richtlijn tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens³⁴, omgezet in Belgische wetgeving met het K.B. van 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen³⁵ de groepshuisvesting bij zeugen (ten laatste tegen 2013). Per zeug moet 2,25 m² vloeroppervlakte vrij ter beschikking zijn, waarvan 1,3 m² dichte vloer. Ook voor andere varkens, kalveren, vleeskippen en legkippen zijn dergelijke modaliteiten wettelijk vastgelegd.

Sommigen stellen echter dat fundamentele aanpassingen in het huisvestingssysteem, het management en in sommige gevallen het volledige productiesysteem nodig zijn om het welzijn wezenlijk te verbeteren. In een rapport van de Universiteit van Wageningen over ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden (Leenstra *et al.*, 2007, 63 ev.) wordt gepleit voor integrale ontwerptrajecten waarin verschillende duurzaamheidsthema's geïntegreerd worden. Het diergericht ontwerpen van huisvestings- en productiesystemen kan hierbij als vertrekpunt genomen worden, met ook begrippen als natuurlijkheid, respect voor en intrinsieke waarde van dieren en andere duurzaamheidsaspecten als milieu, arbeidsomstandigheden en economie. Er wordt daarbij op een interactieve wijze uitgegaan van een blanco situatie waarbij bewust aandacht wordt besteed aan de omgeving van de innovaties. Welke partijen dienen betrokken te worden en wat moet er qua cultuur en structuur mee veranderen om de innovaties een kans te geven?

Daar waar er over de huisvesting van landbouwdieren en de invloed daarvan op hun welzijn onderzoek gevoerd wordt en specifieke voorschriften wettelijk bepaald zijn, is dit voor de modaliteiten waarin landbouwdieren buiten worden gehouden minder het geval. In de Bijlage van het K.B. van 1 maart 2000 inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren³⁶ wordt voor niet in gebouwen gehouden dieren bepaald dat ze “zo nodig voor zover mogelijk moeten beschermd worden tegen slechte weersomstandigheden,

³⁴ Richtlijn 2001/88/EG van 23 oktober 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *P.B.L.* 316/1 van 1 december 2001 en Richtlijn 2001/93/EG van de Commissie van 9 november 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *P.B.L.* 316/38 van 1 december 2001.

³⁵ B.S. 24 juni 2003.

³⁶ B.S. 6 mei 2000.

roofdieren en gezondheidsrisico's." Het K.B. van 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen³⁷ stelt in artikel 9 dat varkens die buiten worden gehouden, moeten beschikken over een beschutting tegen ongunstige weersomstandigheden. De 'slechte' of 'ongunstige' weersomstandigheden worden in geen van beide verder gespecificeerd, zodat vertaling naar de realiteit tot nogal eens voor interpretatie vatbaar is.

Aan buitenloop kunnen door de hogere infectiedruk diverse gezondheidsrisico's verbonden zijn (bv. campylobacter, salmonella). Zeugen die buiten lopen woelen de aarde om, wat kan leiden tot een modderpoel, wat dan de infectiedruk kan verhogen. Er is ook een puntvervuiling van mest bij buitenbeloop.

Verschillende actoren in het dierenwelzijnsdebat wijzen op de noodzaak aan onderzoek en reglementering betreffende beschutting voor dieren buiten. Het gaat hier niet alleen om runderen, maar ook paarden, pony's, schapen en geiten. Dierenwelzijnsorganisaties en de diereninspectie krijgen jaarlijks diverse oproepen over dieren die onbeschut buiten staan. Het gebrek aan beschutting kan niet alleen in de winterperiode een probleem vormen (blootstelling aan vocht vormt hier een groter probleem dan koude op zich), maar kan tijdens de zomermaanden nog meer problematisch zijn. Langdurige blootstelling aan felle zon zonder schaduwplekken of schuilmogelijkheden kan extreme zonnebrand of hittestress veroorzaken. In dit opzicht zouden de mogelijkheden en beperkingen van natuurlijke (hagen, heggen, houtwallen) en kunstmatige beschutting (schuilhokken, stal) en begrenzing kunnen onderzocht worden. Ook de mogelijkheden om dit te combineren met agroforestry dienen zich aan voor onderzoek.

Hierboven ligt de nadruk op de modaliteiten van huisvesting en buitenbeloop tijdens de kweek van dieren. De omgevingsomstandigheden tijdens andere fasen in het leven van productiedieren hebben echter natuurlijk ook impact op hun welzijn. Daarbij denken we aan de omgevingsomstandigheden tijdens het vervoer, op markten en bij en in het slachthuis.

Onderzoek naar de optimale omgevingsomstandigheden waarin landbouwdieren gehouden worden is inherent aan onderzoek naar het welzijn van dieren in de veeteelt. Naast de levensomstandigheden binnenshuis en de modaliteiten van de huisvesting is er ook nood aan onderzoek en reglementering betreffende beschutting voor dieren buiten. Sommigen stellen echter dat fundamentele aanpassingen in het huisvestingssysteem, het management en in sommige gevallen het volledige productiesysteem nodig zijn om het welzijn wezenlijk te verbeteren.

7.5 Het transport van dieren

7.5.1 Beschrijving

De focus lag tot nu toe voornamelijk op het welzijn van dieren in op het landbouwbedrijf zelf. Landbouwdieren blijven echter niet hun hele leven op dezelfde plaats maar worden minstens eenmaal of meerdere malen tijdens hun leven getransporteerd. Zo gebeurt er transport tussen landbouwbedrijven (bv. transport van kalveren naar vetmestingsbedrijf) of van het bedrijf naar het slachthuis. Dit vervoer kan rechtstreeks zijn, maar er kan ook een tussenstop op een veemarkt aan te pas komen. De vervoersomstandigheden en duur hebben een grote impact op het welzijn van de dieren en de modaliteiten van het inladen en uitladen zijn daarbij ook belangrijk.

Jaarlijks worden binnen de EU ongeveer 45 miljoen koeien en kalveren vervoerd. Nog eens 300.000 levende dieren worden uitgevoerd naar Noord-Afrika en het Midden-Oosten. Het

³⁷ B.S. 24 juni 2003.

welzijn van deze dieren tijdens hun transport is niet alleen om ethische redenen belangrijk, maar ook omdat het de gezondheid van de dieren en de uiteindelijke kwaliteit van het vlees kan beïnvloeden. De EU heeft regels uitgevaardigd met betrekking tot de reistijd, het voeren en drinken van de dieren, en de rustperiodes. (Europese commissie, 2007).

Tabel 3: Invoer in België en uitvoer uit België van levende dieren van en naar Frankrijk, Nederland, Duitsland, Italië en het Verenigd Koninkrijk.

Invoer in België en uitvoer uit België	Invoer uit Frankrijk	Uitvoer naar Frankrijk	Invoer uit Nederland	Uitvoer naar Nederland	Invoer uit Duitsland	Uitvoer naar Duitsland	Invoer uit Italië	Uitvoer naar Italië	Invoer uit Verenigd Koninkrijk	Uitvoer naar Verenigd Koninkrijk
fokdieren	13.139	8.813	10.729	21.164	4.667	9.170	38	2.307	0	17
paarden	1.351	2.901	4.417	1.819	1.942	226	16	959	0	17
runderen	166	683	1.915	11.541	2.719	8.792	22	1.348	0	0
varkens	9.378	0	81	0	0	0	0	0	0	0
schapen en geiten	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kippen	1.744	4.831	4.315	7.804	4	152	0	0	0	0
andere	500	397	1	0	2	0	0	0	0	0
slacht- en gebruiksdieren	75.457	36.008	222.409	136.064	14.197	8.528	3.861	26.595	4.643	2.016
paarden	2.209	1.520	3.670	93	1.697	26	398	941	129	625
kalveren	498	1.521	32.046	33.097	4.997	163	2.967	1.960	1.882	50
runderen	3.794	24.795	3.977	23.343	3.419	409	24	11.904	246	0
varkens	11.359	188	56.078	54.328	1.933	6.568	0	11.081	1.086	0
schapen en geiten	34	18	9.183	147	0	0	0	15	21	0
hanen en kippen	51.524	2.527	104.876	20.802	595	158	0	0	0	112
overige	6.039	5.441	12.579	4.253	1.555	1.204	473	695	1.279	1.230

Bron: Eurostat.

Tabel 4: Invoer in België en uitvoer uit België; intra EU, extra EU en totaal.

Invoer in België en uitvoer uit België	Invoer uit INTRA-EU	Uitvoer naar INTRA-EU	Invoer uit EXTRA-EU	Uitvoer naar EXTRA-EU	Totaal Invoer	Totaal Uitvoer
fokdieren	30.584	43.325	35	1.246	30.620	44.571
paarden	7.830	7.015	35	305	7.865	7.320
runderen	4.843	22.631	0	0	4.843	22.631
varkens	11.346	0	0	3	11.346	3
schapen en geiten	0	0	0	0	0	0
kippen	6.063	12.786	0	842	6.063	13.628
andere	503	893	0	96	503	989
slacht- en gebruiksdieren	334.795	221.116	6.478	24.067	341.273	245.183
paarden	8.768	3.705	750	18.054	9.518	21.758
kalveren	45.603	40.613	0	0	45.603	40.613
runderen	14.968	61.142	0	0	14.968	61.142
varkens	74.348	74.017	0	398	74.348	74.414
schapen en geiten	9.249	434	0	0	9.249	434
hanen en kippen	157.007	23.686	0	0	157.007	23.686
overige	24.853	17.519	5.728	5.616	30.581	23.135

Bron: Eurostat.

In Tabel 3 worden cijfers gepresenteerd van de invoer in en uitvoer uit België van levende dieren van en naar enkele Europese landen. In Tabel 4 worden cijfers gepresenteerd over de aantallen dieren die in en uit België worden vervoerd binnen en buiten de Europese Unie. Er wordt daarbij telkens een onderscheid gemaakt tussen fokdieren enerzijds en slacht- en gebruiksdieren anderzijds.

De algemene landbouwstatistieken van de in Vlaanderen en België gehouden landbouwdieren geven verder een indicatie van de aantallen dieren die getransporteerd worden binnen België of Vlaanderen, gezien de meeste landbouwdieren minstens eenmaal in hun leven vervoerd worden (naar het slachthuis). Het zou verder ook interessant zijn om data te verkrijgen over de afstanden en modaliteiten van deze transporten.

7.5.2 *Wettelijk kader*

De eerste Europese Overeenkomst inzake de bescherming van dieren tijdens internationaal vervoer is in 1971 in werking getreden. In 1995 besloten de partijen de bepalingen daarvan aan te passen aan de wetenschappelijke ontwikkelingen en de opgedane ervaringen op dit gebied. De herziene overeenkomst³⁸ behelst voor alle diersoorten nauwkeurige voorschriften, die ook de in de EU-wetgeving aangebrachte wijzigingen weerspiegelen³⁹.

De Europese Unie stelde gemeenschappelijke criteria voor halteplaatsen vast waar de dieren tijdens lange transporten uitgeladen moeten worden. Deze voorschriften moeten de gezondheid en het welzijn van de dieren tijdens deze onderbrekingen garanderen⁴⁰.

De Europese regelgeving betreffende het vervoer van dieren in de Europese Unie werd ingrijpend veranderd met Verordening 1/2005/EG⁴¹. Deze verordening is van toepassing op het vervoer van levende gewervelde dieren binnen de Europese Unie voor zover dit verband houdt met economische bedrijvigheid. Ze heeft tot doel ervoor te zorgen dat de dieren geen letsel oplopen of onnodig lijden, en dat tijdens het transport in de behoeften van de dieren wordt voorzien. De respectievelijke verantwoordelijkheden van alle direct of indirect betrokken personen bij het transport worden aangeduid, en er worden verscherpte vergunnings- en controlemaatregelen en strengere voorschriften ingevoerd. De verordening breidt de verantwoordelijkheid voor het dierenwelzijn uit tot alle personen die bij het vervoer betrokken zijn, met de activiteiten voor en na het transport daarbij inbegrepen. Dit is van toepassing op de vervoerders (waarop de vorige wetgeving al van toepassing was), maar nu ook op de organisatoren van het vervoer, de bestuurders en de houders van vervoerde dieren (personeel van de verzamelcentra, markten en slachthuizen en de veehouders). De verordening introduceert nieuwe efficiëntere monitoringinstrumenten zoals een satellietnavigatiesysteem⁴². Er worden strengere regels voor transport van meer dan acht uur neergelegd, waaronder striktere vereisten voor de voertuigen.

De verordening is van rechtswege van kracht in de lidstaten. In België is er een ontwerp K.B. om de wijzigingen ten aanzien van het K.B. van 9 juli 1999 betreffende bescherming van

³⁸ Besluit 2004/544/EG van de Raad van 21 juni 2004 betreffende de ondertekening van de Europese Overeenkomst inzake de bescherming van dieren tijdens internationaal vervoer, *P.B.L.* 241 van 13 juli 2004.

³⁹ Momenteel zijn alle vijftien oude lidstaten van de EU partij bij de overeenkomst, evenals Cyprus, IJsland, Noorwegen, Polen, Tsjechië, Roemenië, Rusland, Zwitserland en Turkije.

⁴⁰ Verordening 1255/97/EG betreffende de communautaire criteria voor halteplaatsen en tot aanpassing van het in Richtlijn 91/628/EEG bedoelde reisschema, *P.B.L.* 174 van 2 juli 1997. Gewijzigd door Verordening 1040/2003/EC van 11 juni 2003 met betrekking tot het gebruik van halteplaatsen, *P.B.L.* 19 juni 2003 L.1/51 van 19 juni 2003 en door Verordening 1/2005/EG (cf.infra).

⁴¹ Verordening 1/2005/EG van de Raad van 22 december 2004 inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer en daarmee samenhangende activiteiten en tot wijziging van de Richtlijnen 64/432/EEG en 93/119/EG en van Verordening 1255/97/EG, *P.B.L.* 3/1 van 5 januari 2005.

⁴² Met ingang van 1 januari 2007 voor nieuwe voertuigen en 1 januari 2009 voor oude voertuigen.

dieren tijdens het vervoer en de erkenningsvoorwaarden van vervoerders, handelaars, halteplaatsen en verzamelcentra in te voeren⁴³.

7.5.3 *Onderzoek dierenwelzijn*

Een Europees onderzoeksproject over het welzijn van vee tijdens het transport stelt dat de bepalende negatieve factoren bij het transport het inladen en uitladen, slechte behandeling, onaangepast rijgedrag, slechte wegomstandigheden, slechte klimaatomstandigheden, hoge bezettingsgraad, het bijeenbrengen van groepen die elkaar niet kennen, de hoogte van de laadruimte, het gebrek aan water en voedsel, vibratie, de beweging van het voertuig en de duur van de reis zijn. Het project focuste op het effect van de reistijd, schadelijke vibratieniveaus, het optimaliseren van pre en posttransportfaciliteiten, het vaststellen van de luchtkwaliteit en de effecten daarvan en het ontwikkelen van online surveillancesysteem voor dierenwelzijn. De onderzoekers kijken naar diverse factoren om de stress te bepalen die dieren ondergaan: de temperatuur en de vochtigheid, de bezettingsdichtheid, het sociaal groeperen, de ademhalingsfrequenties, de lichaamsstabiliteit en het gedrag, de huidconditie en de vleeskwaliteit. Ze maken daarbij gebruik van video-opnames en metabole en stress indicatoren (European Commission, 2002).

In 2002 bracht het SCAHAW ook een rapport over het welzijn van dieren (paarden, varkens, schapen en runderen tijdens het transport (SCAHAW, 2002). Het rapport concludeert dat het laden en transporteren stress veroorzaakt bij dieren die dit niet gewoon zijn. Vervoer zou zoveel mogelijk moeten vermeden worden en de reistijd zou zo kort mogelijk gehouden moeten worden. Het SCAHAW pleit er tevens voor om het gebruik van markten voor slachtdieren zoveel mogelijk te vermijden. In 2004 presenteerde het Scientific Panel on Animal Health and Welfare het vervolgrapport, waarbij het welzijn van andere diersoorten dan diegene die SCAHAW-rapport behandeld werden, nu aan bod komen (AHAW, 2004). De hoeveelheid informatie die beschikbaar is over het welzijn van dieren tijdens transport varieert sterk naargelang de beschreven diersoort. Het rapport presenteert een hele reeks soortspecifieke en algemene aanbevelingen.

Aan de KULeuven lopen onderzoeksprojecten over het transport van vleesvarkens en hoe dit kan geoptimaliseerd worden in relatie tot vleeskwaliteit (Peeters, 2008; Driessens, 2008).

Er is weinig informatie over de afstanden en omstandigheden van het transport van landbouwdieren in Vlaanderen. Onderzoek zou zich ook kunnen focussen op de mogelijkheden om de transporttijden en afstanden bij het vervoer van levende landbouwdieren te beperken. Daarbij kunnen ook de modaliteiten onderzocht worden om veemarkten overbodig te maken.

7.6 **Bioteelt, kwaliteitslabels en diervriendelijke vleesproductie**

7.6.1 *Beschrijving*

Het hoofdaccent van de biologische landbouw ligt op de begrippen vitaliteit en duurzaamheid. De biologische landbouw is gebaseerd op een aantal basisprincipes die een holistische benadering van het agro-ecosysteem omvatten. Van Huylenbroeck *et al.* beschrijven volgende principes als basisprincipes van de biologische landbouw (2005, 25-27):

⁴³ Zie http://www.afsca.be/home/com-cons/doc07/2007-06-27_punt4_RC_KB-vervoer_nota_nl.doc. Daarnaast is er ook nog het K.B. van 14 februari 2007 betreffende het commercieel vervoer van dieren andere dan landbouwhuisdieren, B.S. 13 maart 2007.

- de productie van voedingsmiddelen die voedingsfysiologisch volwaardig zijn, in een voldoende hoeveelheid, zonder residu's van stoffen die de gezondheid van mens en dier kunnen schaden.
- teelt zonder synthetische chemische kunstmest
- zorg voor natuur en landschap
- minimale gebruik van eindige grondstoffen
- behoud van genetische diversiteit
- handelingen vermijden die het milieu belasten
- het houden van landbouwdieren op een manier waarop ze hun soorteigen gedragingen kunnen vertonen.

In het kader van dit rapport is vooral dit laatste aspect interessant. Bij veevoeding gaat men bv. uit van de kracht van het verteringsapparaat van de dieren. Men geeft dan aan herkauwers ruwvoeder om optimaal gebruik te kunnen maken van hun herkauwcapaciteit, in plaats hen met voer voor eenmagigen naar topprestaties te drijven (Van Huylenbroeck *et al.*, 2005).

In buurlanden groeit de biologische productie en stijgt de vraag naar bio-producten aanzienlijk. In Vlaanderen is de biologische dierlijke productie een marginale tak in vergelijking met de totale dierlijke productie. Van de gecontroleerde dieren in 2006 in de biologische kweek betreft 94% pluimvee. De biologische varkensproductie en de biologische kweek van schapen en geiten stijgen respectievelijk met 44% en 21%. In totaal werden in Vlaanderen in 2006 iets meer dan 200.000 dieren in een biologisch productiesysteem gehouden (zie Tabel 5). Het areaal in Vlaanderen waarop biologisch geteeld wordt is in 2006 toegenomen tot 3.267 ha. Dit beslaat 0,5% van de totale landbouwgrond wat onder het Europese gemiddelde van 3,5% ligt (Samborski *et al.*, 2007).

Tabel 5: Biologische productie in Vlaanderen in 2006.

Dierlijke productie	2006
runderen	1.931
varkens	2.810
pluimvee	188.340
geiten en schapen	7.045
paarden en herten	136
totaal	200.262

Bron: Samborski *et al.* (2007).

Naast de biologische teelt is ook het bestaan van bovenwettelijke kwaliteitssystemen in de voedselketen interessant. Zo presenteren de kwaliteitslabels Certus, Meritus, etc. een voedingsproduct waarbij bovenwettelijke normen gehanteerd worden. In bepaalde gevallen kan hierbij de indruk gewekt worden dat ook strengere normen qua dierenwelzijn van toepassing zijn, hoewel dat niet altijd even eenduidig is.

7.6.2 Wettelijk kader

Al de principes van de biologische productiewijze zijn wettelijk vastgelegd. Om erkenning te krijgen als biologische teler moet een land- of tuinbouwer zich aansluiten bij een erkende controleorganisatie, die er op toeziet dat hij de wetgeving op de biologische productie naleeft. Op Europees niveau is de regelgeving vastgelegd in Verordening 2092/91 van de Raad van 24 juni 1991 inzake de biologische productiemethode en aanduidingen dienaangaande op

landbouwproducten en levensmiddelen⁴⁴. Voor de biologische productie vanaf 1 januari 2009 geldt een nieuwe Verordening⁴⁵. Voor de biologische productie in de dierlijke sector is de regelgeving vastgelegd in het M.B. van 30 oktober 1998⁴⁶. Het lastenboek geeft de definities en het toepassingsgebied, regels voor de productie (omschakeling, herkomst, voeding, preventie van ziekten en diergeneeskundige behandeling, veehouderijbeheer vervoer en identificatie, mest, uitlopen en huisvesting), regels van toepassing voor de dierenvoerders, voor de verwerkte dierlijke producten en voor de traceerbaarheid van de dieren en de dierlijke producten.

7.6.3 Onderzoek dierenwelzijn

Biologische veehouderij wordt bijna impliciet gelijkgesteld met een hoge mate van dierenwelzijn. Er is echter weinig onderzoek dat alle aspecten van de klassieke veehouderij en de bioteelt met betrekking tot dierenwelzijn vergelijkt. De regelgeving is er vooral op gericht om omstandigheden te creëren waarin dieren zich goed voelen. De regels zijn dan vooral gericht op omgevingsparameters: de vierkante meters per dier en de mogelijkheid om buiten te vertoeven. Maar andere parameters, zoals de mogelijkheden om natuurlijk gedrag te kunnen vertonen, kwaliteit van voeding en de houding van de veehouder ten opzichte van de dieren, zijn ook belangrijk (Ruis & Pinxterhuis, 2007).

Het 'Network for Animal Health and Welfare in organic agriculture', een netwerk van 17 onderzoeksinstituten in 13 Europese landen, gesubsidieerd door de Europese Unie, concludeerde dat dierenwelzijn inderdaad hoger is op bio-boerderijen, althans voor wat betreft bewegingsvrijheid en de mogelijkheid tot natuurlijk gedrag en de productieomgeving in het algemeen. Anderzijds wordt ook wel opgemerkt dat dierenwelzijn eerder impliciet dan expliciet opgenomen wordt in de bio-richtlijnen. Soms kan biologische teelt tegengesteld zijn aan dierenwelzijnsobjectieven. Het grootste probleem bij bioteelt is dierengezondheid, wegens het beperkte gebruik van diergeneesmiddelen en voedseladditieven en de vereiste van free-range veeteelt (NAHWOA, 2007⁴⁷).

In een recent Nederlands onderzoek van de Animals Science Group in Wageningen wordt bekeken hoe de biologische landbouw presteert op het gebied van dierenwelzijn. Het onderzoek focuste op de prestaties met betrekking tot gedrag, gezondheid, comfort en voeding in de melkvee-, de varkens- en de pluimveesector. In het rapport worden verschillende aspecten benoemd waar de biologische veehouderij zich op zou kunnen (blijven) richten om het dierenwelzijn te verbeteren (Ruis & Pinxterhuis, 2007).

Aan het ILVO liep een onderzoek waarin een vergelijking gemaakt werd tussen de gezondheid en het welzijn van kippen die gehouden worden voor de vleesproductie in de bioteelt en in de gangbare kippenhouderij. Ondanks het mogelijks verhoogd risico op immunologische uitdagingen wijzen de onderzoeksresultaten uit dat het welzijn van kippen in de biokweek over het algemeen beter scoort dan die in de gangbare kweek (Tuytens & Van Poucke, 2007).

In het recente onderzoek over de meerwaarde van bio op gebied van kwaliteit en gezondheid wordt geen melding gemaakt van het aspect dierenwelzijn in de biologische teelt (Van Huylenbrouck & Aertsens, 2007).

Naast de bio-teelt bestaan diverse andere kwaliteitssystemen die extra wettelijke criteria voor het voedingsproduct opleggen. Hieruit zou kunnen afgeleid worden dat ook strengere regels

⁴⁴ *P.B.L.* 198 van 22 juli 1991; meermaals gewijzigd.

⁴⁵ Verordening 834/2007/EEG van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening 2092/91/EEG

⁴⁶ Ministerieel Besluit van 30 oktober 1998 tot vaststelling van de voorschriften betreffende de biologische productie in de dierlijke productie, B.S.

⁴⁷ Zie ook safonetwerk.org.

qua dierenwelzijn van toepassing zijn. Sommige actoren in het debat over dierenwelzijn wijzen er op dat hier meer transparantie nodig en onderzoek noodzakelijk is om na te gaan welke extra dierenwelzijnsnormen onder deze systemen van toepassing zijn. In een project van DP21⁴⁸ werd een vergelijking doorgevoerd van de diverse lastenboeken en productiestandaarden in België (Meritus, Certus, kwaliteitsketens, etc.) met betrekking tot dierenwelzijnsriteria (DP21, 2007).

In dit opzicht dient tevens het Welfare Quality® project vermeld te worden. Welfare Quality® is a project dat werd opgezet door de Europese Commissie. Het is een geïntegreerd project in het zesde kaderprogramma, prioriteit 5: Voedselkwaliteit en Veiligheid. Er nemen 39 instituten en universiteiten aan deel, uit dertien Europese landen, waaronder ook het Instituut voor Landbouw en Visserij onderzoek. Het project startte in 2004 en loopt ten einde in 2009.

Het onderzoeksprogramma moet Europese standaarden ontwikkelen om dierenwelzijn te evalueren op de boerderij en ook product informatiesystemen (bv. labels). Dit moet gebaseerd zijn op eisen van de consument, de marketing wensen van de ‘retailers’ en sluitende wetenschappelijke validatie. Geïnformeerde consumptie van dierlijke producten wordt zo gelinkt aan veeteeltpraktijken op de boerderij. Hierbij staat eerder de ‘fork to farm’ benadering centraal dan de gebruikelijke ‘farm to fork’ benadering. Welfare Quality® moet ook praktijkstrategieën voor de verbetering van dierenwelzijn ontwikkelen. Het is de bedoeling dat het project een aanzienlijke bijdrage levert aan de maatschappelijke duurzaamheid van de Europese landbouw.

Ook het Nederlandse landbouwministerie werkt aan een dierenwelzijnsindex, die in 2008 klaar zou zijn. Deze index moet tonen in welke mate dieren een diervriendelijk bestaan hebben geleid voordat ze vlees werden. Het staat echter nog niet vast wie de index zou moeten beheren en er is onenigheid onder de betrokken partijen over de concrete invulling.

Zoals hierboven aangehaald worden de dierenwelzijnsregels in de bioteelt voornamelijk aan de hand van omgevingsparameters, in het bijzonder huisvestingsregels, ingevuld. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag in welke mate de systemen die zich als diervriendelijker propaganderen (de bioteelt, de kwaliteitslabels) de vergelijking met de klassieke kweek doorstaan op het vlak van dierenwelzijn. Dit zou dan verder moeten gaan dan de vergelijking van huisvestingssystemen en van voeder, maar zou tevens aspecten tijdens vervoer en slacht en bijvoorbeeld ook de castratie van biggen, in beschouwing moeten nemen.

7.7 Dierenwelzijn en maatschappij

Hiervoor kwamen een aantal belangrijke onderzoeksaspecten aan bod over het welzijn van dieren in de veeteelt. Het ging daarbij over onderzoek naar de omstandigheden die het welzijn van dieren gehouden in de veeteelt aantasten of factoren die het welzijn precies verbeteren. Zo is de huisvesting van landbouwdieren, alsook de wijze waarop ze vervoerd, gevoederd en gedood worden vanzelfsprekend sterk bepalend voor de mate waarin hun welzijn al of niet bevorderd of aangetast wordt. Door biotechnologische innovaties en genetische selectie wordt het ‘maakbare’ dier in steeds sneller tempo realiteit, wat van deze aspecten ook op dierenwelzijnvlak belangrijke onderzoeksonderwerpen maakt.

Onderzoek naar de technische aspecten van dierenwelzijn is echter slechts één facet van de hele thematiek. Precies omdat landbouwdieren door mensen worden gehouden en verzorgd, en voor hun welzijn afhankelijk zijn van menselijke systemen en door mensen gemaakte regels zijn de maatschappelijke aspecten van het onderzoek naar dierenwelzijn net zo

⁴⁸ De vzw Dierlijke Productie in de eenentwintigste eeuw.

belangrijk. Hieronder snijden we een aantal maatschappelijke onderzoekslijnen aan over dierenwelzijn die op deze onderzoeksagenda niet kunnen ontbreken.

7.7.1 Concepties van dierenwelzijn

In hoofdstuk 4 werd een overzicht gegeven van de invulling van het begrip dierenwelzijn die door wetenschappers wordt gehanteerd. De concrete uitwerking van dit begrip en het bepalen van de parameters die het best geschikt zijn om dierenwelzijn te operationaliseren onder wetenschappers blijft verder onderwerp van onderzoek.

Het beeld van wat onder dierenwelzijn wordt verstaan, en de opvatting over welke situaties het welzijn van dieren positief of negatief beïnvloeden in de landbouw, kan variëren volgens de socio-economische groep waartoe mensen behoren. Parameters als leeftijd, geslacht, nationaliteit, etnische identiteit, cultuur en geloofsovertuiging kunnen deze invulling beïnvloeden. Welke concepties van dierenwelzijn leven er in de maatschappij en hoe worden ze gevormd? Hebben landbouwers, laaggeschoolden, beoefenaars van vrije beroepen, veehandelaars, vegetariërs of bioconsumenten een verschillend beeld van wat onder dierenwelzijn wordt verstaan? Welke concepties hebben ze en hoe en waardoor worden die opvattingen over dierenwelzijn beïnvloed? Stemt hun beeld overeen met de realiteit? Indien niet, hoe komt dit dan?

Onderzoek naar de opvattingen van dierenwelzijn in de maatschappij, en ook waarden- en normenonderzoek hierover is belangrijk omdat het onder meer een licht werpt op die factoren die het gedrag van mensen sturen. Beleidsmaatregelen die op dit gebied worden genomen kunnen wel of niet aansluiten bij de opvattingen die leven in de maatschappij of kunnen die concepties positief of negatief bijsturen. Ook voorlichting die aan bepaalde doelgroepen gegeven wordt moet anders ingevuld worden naargelang de opvattingen die er over dat onderwerp leven bij die groep.

7.7.2 Dierenwelzijn en menselijk gedrag

De conceptie van wat dierenwelzijn is en welke factoren dit welzijn positief of negatief beïnvloeden is slechts één van de factoren die het gedrag ten aanzien van dieren – of bij uitbreiding, dierlijke producten uit de landbouw – beïnvloeden. Van de consument die dierlijke producten koopt, de varkensteler die biggen castrereert, de veehandelaar die dieren vervoert en koopt en verkoopt op de markt, de visser die bijvangst teruggooit, de inspecteur die de toepassing van de regelgeving controleert, tot de slachter die dieren doodt in het slachthuis: allen stellen ze handelingen die het welzijn van de betrokken dieren rechtstreeks of onrechtstreeks beïnvloeden. Welke motivaties sturen hun gedrag? Komt hun gedrag overeen met hun persoonlijke opvattingen of de maatschappijbepaalde conceptie van wat dierenwelzijn behelst? Hoe verantwoordt ze hun gedrag wanneer dit veraf blijkt te staan van de maatschappijbepaalde of wettelijk gestelde norm? Welke rationalisatiemechanismen of neutralisatietechnieken hanteren ze hierbij?

Gedragwetenschappelijk onderzoek naar de vele dimensies van menselijk handelen ten aanzien van dieren, en ook dieren die gehouden worden in de landbouw, is de laatste decennia in een stroomversnelling gekomen. Niettemin is er een duidelijke lacune van onderzoek dat specifiek is toegespitst op de Vlaamse situatie, meer bepaald van onderzoek naar het gedrag van de direct en indirect betrokkenen ten aanzien van landbouwdieren in Vlaanderen. Dergelijke onderzoeksresultaten kunnen bijvoorbeeld de maatschappelijke inbedding en acceptatie van beleidsmaatregelen met betrekking tot dierenwelzijn kaderen. Een stap verder is bestuurswetenschappelijk onderzoek naar de efficiëntie en effectiviteit van die beleidsmaatregelen. Welke maatregelen zijn best geschikt om gedrag te gaan sturen in die richting die maatschappelijk of beleidsmatig gewenst is?

7.7.3 Dierenwelzijn en economie

Wanneer de maatschappij striktere regels vraagt met betrekking tot dierenwelzijn in de landbouw, en de regelgeving striktere dierenwelzijnseisen oplegt met betrekking tot het houden van dieren in de veeteelt beïnvloedt dit de economie van het landbouwgebeuren. Hogere welzijnseisen in de veeteelt en de visserij vergen dikwijls extra investeringen die de kostprijs kunnen doen stijgen. Maar hoger welzijn gaat niet altijd gepaard met hogere kosten. Melkveebedrijven die veel welzijnsmaatregelen hebben getroffen in de stal en in de veeverzorging, hebben in doorsnee geen hogere kostprijs van melk en geen lager gezinsinkomen dan andere bedrijven. Aandacht van de boer voor dierenwelzijn blijkt nogal eens samen te gaan met een hoge melkproductie en een gunstig saldo per koe (Bondt, Jansen & Hoste, 2001).

Er zijn nog verbetermarges voor dierenwelzijn in de veeteelt, maar in het kader van het huidige economische landbouwbestel zijn ze niet onuitputtelijk. Hoewel er zeker nog ruimte is voor technische aanpassingen met betrekking tot dierenwelzijn bij de behandeling van dieren in de veeteelt, lijkt men tegen de grenzen van het economisch rendabele te botsen. Men kan zich dan ook de vraag stellen in welke mate een moreel verantwoorde behandeling van dieren economisch haalbaar is in een geglobaliseerde landbouweconomie? Kan de intrinsieke waarde van dieren überhaupt monetair uitgedrukt worden of afgewogen worden tegen economische belangen? Wanneer men vertrekt van integrale ontwerptrajecten, waarin verschillende duurzaamheidsthema's worden geïntegreerd (*cf. supra*; Leenstra *et al.*, 2007, 63 ev.) gaat het niet om het bijschaven van bestaande systemen, maar het ontwerpen van een nieuw systeem waarin aandacht voor dierenwelzijn niet verdrukt wordt door economische belangen, maar samen met andere duurzaamheidsvereisten tot een nieuw ontwerp leidt.

7.7.4 Preventie, handhaving en controle van dierenwelzijnsbeleid

Hierboven werd een summier overzicht gepresenteerd van de algemene regelgeving met betrekking tot dierenwelzijn in de Europese Unie en in Vlaanderen. Met de groeiende maatschappelijke bekommernis om dierenwelzijn en toenemende aandacht in academische kringen voor dierenwelzijn, groeide in de tweede helft van de twintigste eeuw ook op wetgevend vlak de aandacht voor het welzijn van dieren in de veeteelt. Dit leidde tot algemene regelgeving over het welzijn van dieren in de landbouw, en ook specifieke reglementeringen voor bepaalde sectoren.

Er gebeurt echter weinig tot geen rechtssociologisch onderzoek over de verschillende invloeden en de machtsverhoudingen die een rol spelen bij de totstandkoming van deze wetgeving. Welke belangengroepen hebben de laatste decennia hun stempel mee kunnen drukken op het politieke debat over dierenwelzijn? In welke mate is de bestaande regelgeving een correcte afspiegeling van wetenschappelijk onderzoek omtrent de omstandigheden die het welzijn van dieren in de veeteelt positief of negatief beïnvloeden?

Hoewel het regelgevend kader omtrent dierenwelzijn tot imposante volumineuze proporties is uitgegroeid en het verwerven van een alomvattend en gedetailleerd zicht op de thematiek specialistenwerk geworden is, gebeurt er weinig juridisch en criminologisch onderzoek in deze materie. Hoe verloopt de implementatie en handhaving van de regelgeving in België? Voldoet het klassieke handhavingsapparaat aan de specificiteit van de dierenwelzijnsproblematiek? Hoe is het gesteld met de kennis van de regelgeving bij de betrokkenen (controleurs, landbouwers, veehandelaars, vissers, etc.)? Hoe worden inbreuken op de dierenwelzijnswetgeving in de veeteelt afgehandeld (administratieve opvolging, strafrechtelijk sepot of vervolging, strafuitvoering?).

Een antwoord op deze en andere onderzoeksvragen kan ook een belangrijke ondersteuning leveren voor toekomstig beleidswerk hierover.

In België is de controle van deze wetgeving de bevoegdheid van het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen. Het Voedselagentschap kan tijdens de controles op de bedrijven waar het aanwezig is in het kader van zijn normale opdrachten tevens controles op het dierenwelzijn uitvoeren. In totaal werden in 2004 bij de verschillende diersoorten 4.761 controles uitgevoerd op dierenwelzijn. Hierbij werden 58 processen-verbaal opgemaakt. In 2005 werden 5.012 dergelijke controles uitgevoerd met 142 processen-verbaal tot gevolg. In 2006 werden in totaal 20.261 runderen, 318.943 varkens, 2.744 kleine herkauwers en 25 paarden op dierenwelzijn gecontroleerd, waarbij respectievelijk 721, geen, 26 en 2 inbreuken werden geregistreerd (Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen, 2005, 94; 2006, 70; 2007, 114).

De Europese Commissie formuleerde echter in het Europees Inspectierapport Dierenwelzijn (DG(SANCO)/8043/2006) diverse opmerkingen met betrekking tot de implementatie van en controle op dierenwelzijnswetgeving in België. We lichten hier een aantal aspecten uit dit rapport toe (Directorate F – Food and Veterinary Office, 2006):

- België voorziet een niet-adequate technische opleiding voor inspecteurs. Zo kunnen inspecteurs technische elementen in varkenskwekerijen onvoldoende goed inschatten, en worden een aantal Europese criteria onvoldoende nagegaan.
- De Europese wetgeving met betrekking tot dierenwelzijn is omgezet in de Belgische regelgeving, maar hier en daar is dat te traag of niet gebeurd. In België mogen biggen nog steeds gecastreerd worden zonder verdoving tot de leeftijd van vier weken (onvoldoende omzetten van Richtlijn 91/630/EG tot vaststellen van minimumnormen ter bescherming van varkens). Een ander voorbeeld betreft het knippen van de snavel van kippen.
- België komt onvoldoende tegemoet aan de opdracht om regelmatig en op een gestructureerde wijze informatie en opleiding te voorzien voor varkenshouders.
- België houdt er wel een gestandaardiseerde inspectie op na, maar schenkt ook na eerdere opmerkingen geen aandacht aan het ontbreken van strooisel voor zieke dieren en aan het feit dat kalveren van minder dan twee weken op betonnen lattenbodems liggen.
- De Belgische kippenkwekerijen voldoen niet aan alle Europese normen. In het bijzonder voor legkippen in batterijen zijn er te volle en te lage kooien, waarin geen rekening wordt gehouden met de poten van de kippen.
- Voor kippen in alternatieve systemen geldt dat zij niet voldoen aan criteria met betrekking tot nestruimte en geschikte zitstokken.

Belangrijk element is ook dat de Europese Commissie in de conclusies van dit rapport opmerkt dat België bij zijn inspecties op het terrein na een eerdere waarschuwing er nog steeds niet in slaagt om een representatieve groep van kippen-, varkens- en kalverhouders te controleren. Ze stelt ook dat België weliswaar een systeem van administratieve boetes heeft opgezet voor veehouders die zich niet aan de regels houden, maar dat inbreuken op dierenwelzijn amper worden beboet omdat de Belgische autoriteiten geen duidelijke gedragslijn aangeven, behalve voor een gedeelte van de pluimveesector. In antwoord op dit rapport heeft de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2006) een actieplan overeenkomstig de aanbevelingen van dit verslag opgesteld. Een inspectiebezoek aan België gepland op 26-30 maart 2007 heeft de vorderingen bij de uitvoering van het actieplan van bezoek DG(Sanco)/8043/2006 beoordeeld.

Onderzoek naar dierenwelzijn kan dus niet losstaan van hoe er in de maatschappij wordt gedacht over het welzijn van dieren, welke concepties er leven over dierenwelzijn en dierenmishandeling, welke motivaties en rationalisaties het handelen ten opzichte van dieren inspireren, of de regelgeving over dierenwelzijn te laks of te streng wordt bevonden en al of niet wordt opgevolgd en hoe dit alles de economische activiteit van het landbouwgebeuren beïnvloedt.

8 Dierenwelzijnsissues: capita selecta

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk lichten we enkele specifieke thema's met betrekking tot dierenwelzijn in de veeteelt toe. Een overzicht van dierenwelzijnsthema's in de veeteelt kan volgens verschillende indelingen verlopen. We kunnen kijken naar het chronologisch verloop van het leven van dieren in het veeteeltproductieproces, met aandacht voor specifieke ingrepen en processen: bevruchting (bv. kunstmatige inseminatie), zwangerschap, geboorte (bv. keizersnede), leven (behuizing, transport, fysieke ingrepen), en het doden op het einde van de productielijn. Anderzijds kan de classificatie ook volgens de diersoort of de sector verlopen. Respectievelijk kijken we dan naar dierenwelzijnsaspecten bij runderen, varkens, kippen, schapen, geiten en andere diersoorten die in de veeteelt gehouden worden of naar dierenwelzijnsaspecten in de visserij.

De opsomming hieronder behandelt een aantal thema's volgens sector. Zoals bovenstaande titel aangeeft betreft het een aantal capita selecta en pretenderen we hiermee geenszins een exhaustief overzicht te geven. Er komen enkele meer bekende dierenwelzijnsaspecten aan bod zoals de biggencastratie, de pelsdierhouderij en de vleeskippenhouderij. Anderzijds belichten we ook enkele sectoren die in traditionele opsommingen over dierenwelzijn in de veeteelt minder aan bod komen, zoals de paardenhouderij, de konijnenteelt en de visserij. De beschrijving gebeurt telkens volgens de driedeling 1) beschrijving 2) wettelijk kader en 3) onderzoek naar dierenwelzijn. Daarbij geven we een aanzet voor mogelijke onderzoeksvragen.

8.2 Castreren van biggen

8.2.1 Beschrijving

Bij het verhitten van vlees van mannelijke varkens (beren) van boven de 85 kg ontstaat in 5 tot 15% van de gevallen een onaangename geur: de 'berengeur'. Wanneer het vlees wordt gebakken, verspreidt het een indringende geur van faeces en urine. Dit wordt veroorzaakt door de componenten skatol (afbraakproduct van bacteriën in de dikke darm) en androstenon (geslachtshormoon) in het vetweefsel van het varken. Het vlees van niet-gecastreerde varkens valt moeilijker te commercialiseren, maar kan bv. wel gebruikt worden voor koude bereidingen.

Door mannelijke biggen op jonge leeftijd te castreren wordt het risico op berengeur verminderd. Dit gebeurt meestal onverdoofd door de varkenshouder zelf met een scalpel, waarbij via een snede de testikels naar buiten worden gebracht en de zaadstrengen doorgetrokken of doorgesneden worden. Dit veroorzaakt heel wat pijn en stress bij de biggen, die verschillende dagen na de ingreep kan aanhouden. Het welzijn van de biggen wordt aangetast door de aanzienlijke stress en pijn voor, tijdens en na castratie en door de invloed op het immuunsysteem met een verminderde weerstand van de biggen tegen infecties.

Volgens de meitelling van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, waren in 2006 in het Vlaams Gewest bijna zes miljoen varkens aanwezig (zie Tabel 6). Hiervan zijn iets meer dan een half miljoen fokvarkens en anderhalf miljoen biggen (zie Tabel 7). In 2006 werden 10.740.792 varkens geslacht in België. Dagelijks worden in ons land 15.000 biggen onverdoofd gecastreerd. Op jaarbasis zijn dat ongeveer 5,6 miljoen biggen (Vlaams Parlement, 2007).

Tabel 6: Totaal aantal varkens en aantal aangevers van varkens in het Vlaamse Gewest 2003-2006.

Jaar	2003	2004	2005	2006
totaal varkens	6.187.650	5.999.029	5.952.518	5.924.171
aantal aangevers van varkens	7.457	6.971	6.683	6.401

Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (FOD Economie) en A.M.S.

Tabel 7: Aantal biggen, varkens (20-50kg), mestvarkens en fokvarkens in het Vlaamse Gewest 2003-2006.

Jaar	2003	2004	2005	2006
biggen (minder dan 20 kg)	1.704.104	1.622.800	1.607.322	1.595.582
varkens (van 20 kg tot minder dan 50 kg)	1.300.458	1.265.524	1.203.425	1.195.273
mestvarkens:	2.559.092	2.526.182	2.563.978	2.565.577
fokvarkens (van 50 kg en meer):	623.996	584.523	577.793	567.739

Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (FOD Economie) en AMS.

De onverdoofde castratie van biggen is niet alleen in de Vlaamse varkenshouderij een belangrijk pijnpunt. In Nederland beslisten enkele belangrijke partners in de ‘Verklaring van Noordwijk’ om reden van maatschappelijke betrokkenheid op korte termijn af te willen van het onverdoofd castreren van biggen. De aanleiding is dat Nederlandse supermarkten hebben aangegeven dat zij met ingang van 1 januari 2009 alleen nog maar vers varkensvlees verkopen van verdoofd gecastreerde biggen. De partners streven ernaar om voor 2015 op een verantwoorde wijze volledig te stoppen met het castreren van biggen.

In Noorwegen moeten sinds augustus 2002 alle castraties onder verdoving en door een dierenarts gebeuren. Vanaf 2009 is het de bedoeling een totaal verbod op chirurgische castratie in te stellen. In Australië en Nieuw Zeeland past men de techniek van immunocastratie toe (*cf. infra*).

8.2.2 Wettelijk kader

De Europese Richtlijn 2001/93/EG⁴⁹ stipuleert enkele voorwaarden omtrent castratie van biggen. De onverdoofde castratie van biggen is enkel tijdens de eerste levensweek toegelaten. Daarbij mag geen weefsel gescheurd worden. Een big dat ouder is dan zeven dagen mag enkel nog gecastreerd worden door een dierenarts en dat moet gebeuren met verdoving én pijnbestrijding.

De Richtlijn 2001/93/EG werd in nationale wetgeving omgezet met het Koninklijk Besluit van 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen⁵⁰. Het onderdeel van de Europese richtlijn dat handelt over de castratie van biggen is echter niet opgenomen in dit K.B. In het Koninklijk Besluit van 17 mei 2001 dat de toegestane ingrepen bij gewervelde dieren met het oog op het nutsgebruik van de dieren of de beperking van de voortplanting van de diersoort aangeeft (*cf. supra*), wordt omtrent castratie van varkens bepaald dat dit uitsluitend met de chirurgische methode kan en dat verdoving vereist is vanaf de leeftijd van vier weken. De nationale wetgeving laat dus onverdoofde castratie toe tot een leeftijd van vier weken en er is geen expliciet verbod op het scheuren van weefsel, wat in strijd is met de voorschriften van voornoemde Europese Richtlijn (zie ook DG(SANCO)/804/2006). Er is nu wel een ontwerpbesluit hangende om de verschillen ongedaan te maken.

Eind 2002 werd in België een principeakkoord met betrekking tot biggencastratie ondertekend door de overheid, de varkenssector, onderzoekers en de dierenrechtenbeweging. Als

⁴⁹ Richtlijn 2001/93/EG van de Commissie van 9 november 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *PB L 316* van 1 december 2001.

⁵⁰ K.B. van 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen, *B.S.* 24 juni 2003.

streefdatum werd 1 januari 2006 vooropgesteld om castratie zonder verdoving te bannen. Het tweede luik voorzag de afschaffing van de chirurgische castratie tegen 2009. De eerste streefdatum is reeds schromelijk overschreden, en het lijkt twijfelachtig of de tweede streefdatum kan gehaald worden. In januari 2007 werd over dit thema met de betrokken partijen een rondetafelgesprek georganiseerd door de toenmalige Minister van Landbouw.

8.2.3 Onderzoek dierenwelzijn

Sinds een paar jaar wordt binnen en buiten Europa gezocht naar diervriendelijke, economisch haalbare, effectieve en veilige alternatieven. In het Sixth Framework Programme van de EU werd bij de betrokken stakeholders een enquêtering uitgevoerd naar de standpunten voor alternatieven voor biggencastratie (PIGCAS, 2007). Het PIGCAS programma loopt eind 2008 ten einde. Het algemene objectief van het project is te voorzien in informatie over biggencastratie ter ondersteuning van het EU-beleid.

De specifieke objectieven zijn:

- de houding van de verschillende belangengroepen evalueren omtrent de onverdoofde chirurgische castratie van varkens en de mogelijke alternatieve strategieën om berengeur te voorkomen;
- verzamelen van informatie omtrent de praktijk van varkenscastratie in de EU (informatie omtrent de methode en frequentie van castratie bij zowel mannelijke als vrouwelijke varkens en de mogelijke interacties met andere pijnlijke veehouderijpraktijken zoals staarten knippen, tanden vijlen, ...);
- evaluatie van het onderzoekswerk en andere informatie over de verschillende alternatieven voor chirurgische castratie zonder verdoving (alternatieve castratiemethodes, houden van intacte beren, andere alternatieven) met als doel hiaten in de kennis te identificeren en onderzoeksprioriteiten voor te stellen;
- aanbevelingen opstellen op basis van de geïntegreerde informatie ter ondersteuning van het EU-beleid terzake.

De alternatieven voor castratie waar onderzoek naar verricht wordt zijn de volgende:

- anesthesie en analgesie bij castratie;
- immunocastratie (ontwikkeld door Pfizer). Dit is een inspuitbaar product dat werkt via een immunologisch proces. Het stimuleert de productie van specifieke antilichamen tegen Gonadotropin-Releasing-Factor(GnRF) bij het varken. Deze antilichamen neutraliseren het door het varken geproduceerde GnRF en bewerkstelligen zo een vermindering van de testikelfunctie en testosteronproductie. Op deze wijze wordt de productie van de voor berengeur verantwoordelijke stoffen (skatol en androstenon) onderdrukt.
- reductie van berengeur door aanpassing van voeder;
- vroegtijdige detectie en detectie aan slachtlijn (o.a. elektronische detectiemethoden aan de slachtlijn);
- preventie: genetische selectie;
- rassenonderzoek en berengeur;
- seksen van sperma.

Het ILVO speelt een prominente rol in dit PIGCAS-project. In opdracht van de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid Voedselketen en Leefmilieu, loopt daarenboven een onderzoeksproject 'Vroegtijdige en betrouwbare detectie van berengeur en van de genetische aanleg ervan'. Hierin wordt de haalbaarheid van een alternatieve productiemethode nagegaan die een oplossing zou kunnen bieden bij een totaal castratieverbod bij biggen. Het doel van dit project is het aanpakken van de

berengeurproblematiek zonder castratie van de biggen en aldus de productie van berenvlees mogelijk te maken.

Over alternatieven voor onverdoofde castratie is dus al heel wat wetenschappelijk onderzoek gevoerd en zijn heel wat gegevens voorhanden. In maart 2007 organiseerden ILVO-dier en de Afdeling Duurzame Landbouwontwikkeling een studienamiddag omtrent alternatieven voor chirurgische castratie, waarbij de stand van zaken van wetenschappelijk onderzoek werd gepresenteerd. Niettemin blijven er nog een aantal vragen – bv. omtrent de concrete toepassing van de onderzochte alternatieven in de praktijk – open staan.

8.3 Groepshuisvesting zeugen

8.3.1 Beschrijving

In Tabel 7 is aangegeven hoeveel fokvarkens er in het Vlaams Gewest van 2003 tot 2006 gehouden worden (*cf. supra*), waaruit dit aantal daalt. Een onderzoek van het ILVO, in samenwerking met ADLO toont aan dat in 2005 nog maar slechts een kleine minderheid van de Vlaamse varkenshouders overgeschakeld is op de groepshuisvesting van zeugen (Tuytens *et al.*, 2007). Zeugen worden veelal nog de hele tijd individueel gehouden, op een beperkte oppervlakte.

Het Wetenschappelijk Veterinair Comité stelde in haar advies van 1997 dat varkens moeten kunnen beschikken over een omgeving die beantwoordt aan hun behoeften inzake lichaamsbeweging en exploratief gedrag (SCAHAW, 1997). Het welzijn van varkens in de moderne veehouderij wordt nadelig beïnvloed door een strikte beperking van hun bewegingsvrijheid. Zeugen werden en worden in Vlaanderen meestal nog steeds individueel gehouden voor het merendeel van hun leven. Hierbij beschikken ze over een kleine oppervlakte, waarbij ze zich met moeite kunnen bewegen of omdraaien. De zeugen hebben dus geen sociale contacten en kunnen geen gedrag ontwikkelen dat aansluit bij hun natuurlijke behoeften.

8.3.2 Wettelijk kader

In 2001 werd met Richtlijnen 88/EG en 93/EG de vorige Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens gewijzigd⁵¹. Deze Richtlijn werd in Belgische wetgeving omgezet met het Koninklijk Besluit van 15 mei 2003 betreffende de bescherming van varkens in varkenshouderijen⁵². Dit K.B. verplicht groepshuisvesting bij zeugen, vanaf vier weken na de inseminatie tot een week voor het werpen. De bepalingen gelden op alle bedrijven die na 1 januari 2003 voor het eerst in gebruik worden genomen, of die na die datum gebouwd of verbouwd worden. Alle andere bedrijven moeten er ten laatste 1 januari 2013 aan voldoen. Verder moet hierbij ook aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Per zeug moet 2,25 m² vloeroppervlakte vrij ter beschikking zijn, waarvan 1,3 m² dichte vloer. De zeugen moeten permanent beschikken over ‘los’ materiaal om te manipuleren en naast het energierijke voeder moet er ook voldoende bulkrijk of vezelrijk voeder voorzien worden. Zeugen die tijdens de verplichte groepshuisvesting uit de groep moeten worden gehaald (agressie, ziekte, kreupel, etc.) mogen tijdelijk individueel worden gehouden, maar

⁵¹ Richtlijn 2001/88/EG van 23 oktober 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *P.B.L.* 316/1 van 1 december 2001 en Richtlijn 2001/93/EG van de Commissie van 9 november 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *P.B.L.* 316/38 van 1 december 2001.

⁵² *B.S.* 24 juni 2003.

dan wel in een hok waarin ze zich kunnen omdraaien. Het aanbinden van zeugen en gelten werd vanaf 1 januari 2006 verboden, waarbij ook het bouwen of installeren van aanbondsysteem verboden werd gemaakt. Bedrijven die hiervoor nog zeugen aangebonden hielden moesten dus aanpassingen doorvoeren en bijgevolg (*cf. supra* – verbouwen) overschakelen naar groepshuisvesting.

8.3.3 Onderzoek dierenwelzijn

In november 2003 publiceerde de Afdeling Voorlichting het rapport *Omschakeling naar Groepshuisvesting bij zeugen*. Hierin worden de groepshuisvestingssystemen, het groepsgevoel management en de conditie van in groep gehuisveste zeugen beschreven. Hierbij werd ook een stappenplan voor de omschakeling ingevoegd. In het rapport worden zeven praktijkvoorbeelden uiteengezet waarbij de varkenshouder overschakelde naar groepshuisvesting.

Op het ILVO wordt, in samenwerking met ADLO, sinds 2003 tweejaarlijks een enquête afgenomen bij Vlaamse varkenshouders. Uit de resultaten blijkt dat de omschakeling naar groepshuisvesting nog een lange weg te gaan heeft. In 2003 werkte 10,5% met groepshuisvesting en had 4,1% concrete plannen om binnen de twee jaar over te schakelen. In 2005 was dit respectievelijk 16,2% en 7,4%. Het aantal bedrijven met groepshuisvesting is opmerkelijk lager in Vlaanderen in vergelijking met de voornaamste buurlanden en Australië, Nieuw Zeeland en de Verenigde Staten (Tuytens et al, 2007).

Hoewel het K.B. van 2003 de groepshuisvesting verplicht maakt, en er minimumoppervlaktes staan beschreven, laat dit nog heel wat vragen open voor de praktische invulling van groepshuisvesting. In welke situatie is het welzijn en de gezondheid van de zeugen prima, en bereikt de boer ook goede productieresultaten? Welke factoren hebben allemaal invloed? Een team van de Eenheid Dier van het ILVO verricht toegepast onderzoek om op deze vragen binnenkort antwoord te kunnen geven. Alles wordt bekeken en gemeten; de grootte van de hokken, de oppervlaktes van de vaste vloer en roostervloer, de luchtkwaliteit, het type voer, de conditie van de zeugen zelf. Het onderzoek was in oktober 2007 nog volop bezig en loopt nog enkele jaren (ILVO, 2007).

De groepshuisvesting van zeugen brengt ook een complex van sociale relaties tussen de varkens met zich mee. Verder onderzoek zou zich bv. kunnen toespitsen op de dominantieverhoudingen tussen de zeugen, hoe er gereageerd wordt op nieuwkomers en hoe deze sociale interacties het welzijn van de zeugen beïnvloedt.

8.4 Koeien in de wei

8.4.1 Beschrijving

In Nederland worden steeds meer melkkoeien het jaar rond op stal gehouden. Dit leidde tot protest van de Nederlandse consument die stelt dat koeien in de wei thuishoren. De Stichting Weidegang werd er opgericht om het beeld van de koe in de wei vast te houden als kenmerkend onderdeel van het Nederlandse landschap. De definitie van weidegang is dat koeien gedurende minimaal 120 dagen per jaar, tenminste zes uur per dag, van voorjaar tot najaar in de wei lopen. De inzet van stimuleringsmaatregelen van Stichting Weidegang is dat zo veel mogelijk koeien in de wei kunnen staan. Melkveehouders die zich committeren aan weidegang, worden hierop gecontroleerd.

In december 2005 ondertekenden een aantal Nederlandse organisaties⁵³ een startverklaring waarin gepleit wordt voor de weidegang van melkkoeien. Daarin wordt gesteld dat weidegang een aantal voordelen heeft. De belangrijkste zijn:

- Gezondheid en welzijn zijn gedurende het gehele jaar belangrijk voor alle dieren. Weidegang geeft betere mogelijkheden voor natuurlijk gedrag dan huisvesting in de huidige stallen.
- De melkveehouderij is een belangrijk onderdeel van het Nederlandse landschap. Weidende melkkoeien geven dit landschap een extra dimensie.
- Weidegang maakt de melkveehouderij zichtbaar. Het laat burgers en consumenten zien hoe melk geproduceerd wordt. Dit is goed voor het imago van de zuivelsector.

In Vlaanderen blijkt uit een enquête van Vlaamse landbouwadministratie bij 612 melkveehouders dat 4% van de melkveehouders zijn dieren het hele jaar door op stal houdt. Er wordt verwacht dat dit aantal in de toekomst zal stijgen naar zo'n 14 procent. De grootteorde van deze cijfers wordt bevestigd door een andere enquête in 2007 door het Landbouw Centrum voor Voedergewassen⁵⁴.

In Tabel 8 wordt een overzicht gepresenteerd van het aantal runderen dat in Vlaanderen wordt gehouden. Het aantal melkkoeien is gedaald naar 300.000 dieren, hoewel de melkproductie niet mee daalt: de melkopbrengst per koe is immers gestegen.

Tabel 8: Aantal runderen gehouden in Vlaanderen, 2003-2006.

Runderen	2003	2004	2005	2006
slachtkalveren jonger dan 1 jaar	151.364	147.869	155.998	160.175
mannelijke runderen jonger dan 1 jaar	106.365	104.431	97.325	94.780
vrouwelijke runderen jonger dan 1 jaar	187.280	182.672	181.665	178.845
totaal -1jaar	445.009	434.972	434.988	433.800
mannelijke runderen van 1 tot minder dan 2 jaar	82.004	80.062	76.942	72.977
vrouwelijke runderen van 1 tot minder dan 2 jaar	195.353	188.002	183.612	182.430
totaal 1 tot -2 jaar	277.357	268.064	260.554	255.407
mannelijke runderen van 2 jaar en ouder	20.330	21.097	18.960	17.046
vaarzen van 2 jaar en ouder	133.384	127.904	122.179	120.375
melkkoeien van 2 jaar en ouder	328.630	319.743	308.883	300.081
zoogkoeien van 2 jaar en ouder	200.965	202.310	204.740	206.214
totaal 2 jaar en +	683.309	671.054	654.762	643.716
totaal runderen	1.405.675	1.374.090	1.350.304	1.332.923
aantal aangevers van runderen	19.944	19.042	18.237	17.509

BRON: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (FOD Economie) en A.M.S.

Het jaarrapport van Fedagrim geeft aan dat in 2006 22 melkrobots werden verkocht in België. Voor 2007 wordt een stijging van 50% voorspeld, wat het verkochte aantal robots op 33 stuks zou moeten brengen. Er wordt verwacht dat de investeringen in robots de komende jaren zullen toenemen. Door de melkrobots is er verdergaande arbeidsverlichting en stijgende flexibiliteit voor de landbouwer. Hiermee speelt hij in op de schaalvergroting in de sector (Fedagrim, 2007, 24). Er kan verondersteld worden dat een toename van het aantal melkrobots gepaard gaat met een toename van het aantal koeien dat meer of constant op stal wordt gehouden.

⁵³ Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO), de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO), het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL), de Dierenbescherming, Natuur en Milieu en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)

⁵⁴ Info op basis van gesprek met Ivan Ryckaert. De enquête van de landbouwadministratie werd gehouden tijdens vormingssessies waarbij de deelnemers een formulier konden invullen.

Tabel 9: Verkoop van installaties voor melkwinning en staluitrusting.

Machinecategorie	2005	2006	Evolutie t.o.v. 2005	Prognose 2007 (verkoop in TRIM1)	Prognose Evolutie t.o.v. 2006
melkinstallaties in bindstallen	18	12	-33%	6	-50%
melkinstallaties in loopstallen	134	204	+52%	265	+30%
melkinstallaties in loopstallen waarvan robots	8	22	+63%	33	+50%
aantal koeltanks	167	294	+76%	265	-10%
melkveetransponders zonder activiteit	3926	7403	+89%	8143	+10%
melkveetransponders met activiteit	1785	1351	-24%	1621	+20%

BRON: Fedagrim, 2007, 23.

8.4.2 Wettelijk kader

Voor kalveren bestaat er wel heel wat specifieke Europese reglementering die vooral focust op de te voorziene minimum staloppervlakte⁵⁵, maar voor volwassen runderen is geen specifieke reglementering met betrekking tot hun welzijn uitgewerkt. Hier is dus wel de kaderrichtlijn 98/58/EG inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren⁵⁶ van toepassing, die in de Bijlage onder de rubriek ‘Bewegingsvrijheid’ punt.7 stelt:

“De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soort en de overeenkomstig de bestaande ervaring en de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht. “

Dit werd ook overgenomen in het K.B. inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren van 1 maart 2000⁵⁷.

8.4.3 Onderzoek dierenwelzijn

In de nota *weidegang en huisvesting van melkvee in Nederland* van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD, 2007) wordt de noodzaak van weidegang voor de gezondheid en het welzijn van melkkoeien afgewogen. Bovendien wordt er gekeken in hoeverre er aanpassingen van de huisvesting voor de melkkoeien noodzakelijk zijn, bij de huidige beperkte of afwezige weidegang. Men stelt er dat weidegang vanuit het oogpunt van gezondheid en welzijn de voorkeur geniet boven het langdurig of permanent binnen houden van melkvee, met inachtneming van een aantal voorwaarden. Zo moeten de bedrijfsomstandigheden geschikt zijn en dient het management aangepast te zijn aan weidegang. Omdat veel melkkoeien nog slechts beperkt of geen weidegang hebben, dient de huisvesting en het management geoptimaliseerd te worden. Er zijn een aantal onderdelen van de stal die extra aandacht behoeven zoals de kwaliteit van de ligplaatsen, het vloeroppervlak, de inrichting van de stal en de veedichtheid. In dit opzicht kan worden opgemerkt dat er de

⁵⁵ Richtlijn 91/629/EEG van de Raad van 19 november 1991 tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van kalveren, *P.B.L.* 340 van 11 december 1991; Beschikking 97/182/EG van de Commissie van 24 februari 1997 houdende wijziging van de bijlage bij Richtlijn 91/629/EEG van de Raad tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van kalveren, *P.B.L.* 076 van 18 maart 1997; Richtlijn 2001/88/EG van de Raad van 23 oktober 2001 houdende wijziging van Richtlijn 91/630/EEG tot vaststelling van minimumnormen ter bescherming van varkens, *P.B.L.* 316/1 van 1 december 2001.

⁵⁶ Kaderrichtlijn 98/58/EG inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren, *P.B.L.* 221, 20 juli 1998, gewijzigd door Verordening 806/2003/EG van de Raad van 14 april 2003, *P.B.L.* 122, 16 mei 2003.

⁵⁷ *B.S.* 5 juni 2000.

laatste jaren sterk gesleuteld werd aan de inrichting van ligboxenstallen, met de ontwikkeling van de labyrintbox, de zwevende box, de koematrassen, het loopcomfort en het borstelgebeuren, etc. (Fedagrim, 2005).

Aan de Universiteit van Wageningen in Nederland loopt het project 'Koe en Wij'. Het praktijkproject wil melkveehouders in Nederland bewust laten nadenken over de mogelijkheden van weidegang op hun bedrijf. De komende twee jaar gaan zestig ondernemers in de praktijk uitzoeken wat weidegang in hun situatie kan betekenen en hoe je het kunt aanpakken. Het zijn zestig ondernemers die beweiden of willen beweiden, maar daar in toenemende mate belemmeringen bij ervaren. Doel van het project is dat de kennis en ervaringen van deze ondernemers wordt gedeeld met anderen, zodat er sectorbreed een gedachtevorming ontstaat over de betekenis en de (on)mogelijkheden van weidegang op bedrijven.

Een onderzoek van het Steunpunt Duurzame Landbouw stelt dat weidegang de klauwgezondheid bevordert. In de weide kunnen de dieren rechtstaan en liggen op een natuurlijke manier zonder uit te glijden en biedt het gras een zachte ondergrond voor de klauwen (Sobry *et al.*, 2005).

Beweiding garandeert daarom echter (niet altijd) hoger welzijn. Het nauwgezet kunnen monitoren van de melkkoeien (bv. qua voederinname etc.) op stal kan ook dierenwelzijnsvoordeel bieden. Verschillende actoren in het dierenwelzijnsdebat wijzen ook op de noodzaak aan reglementering betreffende beschutting voor dieren in de wei (*cf. supra*).

8.5 Leghennen

8.5.1 Beschrijving

Een legkip blijft gemiddeld dertien maanden op het legbedrijf om eieren te leggen. Daarbij legt ze bijna één ei per dag.

Tabel 10: Cijfers pluimvee gehouden in Vlaanderen (2003-2006).

Pluimvee	2003	2004	2005	2006
Vleeskippen (uitgezonderd ééndagskuikens)	15.132.156	18.362.204	17.633.155	16.596.740
Hennen	11.625.737	12.026.546	11.605.059	10.904.455
in leg:	8.708.308	9.091.214	8.661.212	8.044.805
- voor de vermeerdering (reforme inbegrepen):	1.263.710	1.330.540	1.359.908	1.299.358
- voor de eiproductie (reforme inbegrepen)	7.444.598	7.760.674	7.301.304	6.745.447
poeljen:	2.917.429	2.935.332	2.943.847	2.859.650
Fokhanen	78.611	92.824	77.547	75.405
TOTAAL hennen, vleeskippen, hanen	26.836.504	30.481.574	29.315.761	27.576.600
TOTAAL overig pluimvee	694.896	1.157.591	1.069.983	568.220
TOTAAL PLUIMVEE	27.531.400	31.639.165	30.385.744	28.144.820

BRON: Algemeen Directie Statistiek en Economische Informatie (FOD Economie) en A.M.S.

In Tabel 10 wordt een overzicht gegeven van het aantal kippen en hanen dat gehouden wordt in Vlaanderen van 2003 tot 2006. Uit Tabel 11 blijkt dat het aantal bedrijven dat kippen houdt met vrije uitloop, met scharrelmogelijkheid of in een biologisch systeem vrij beperkt is ten aanzien van het aantal bedrijven dat leghennen in kooisystemen houdt. Bij deze cijfers wordt geen onderscheid gemaakt tussen leghennen gehouden in de traditionele legbatterij en in de verrijkte kooien.

Tabel 11: Geregistreerde legbedrijven in België 2006.

Geregistreerde legbedrijven in België	bio	vrije uitloop	scharrel	kooi	totaal
legbedrijven	32	56	59	257	404
capaciteit (aantal legkippen)	95.000	480.000	850.000	8.475.000	9.900.000

Bron: Mededelingen overeenkomstig art. 29, lid 1 en lid 2, sub a van V. (EG) 2295/2003

Legkippen moeten over een kooioppervlakte beschikken van 550 cm² per kip, wat 100 cm² meer is dan in de legbatterij voor 2003. Elk dier heeft recht op 10 cm voederbak en 10 cm drinkgoot. Tweederde van de kooi moet 40 cm hoog zijn en de kooi moet uitgerust zijn met passende voorzieningen om het doorgroeien van nagels tegen te gaan.

De huidige legbatterij verdwijnt vanaf 1 januari 2012 definitief uit de Europese kippenstallen. De verruimde of verrijkte kooien moeten dan een oppervlakte bieden van 750 cm² per kip. In een verrijkte kooi beschikken de legkippen over een nest, een met strooisel bedekte ruimte waar ze kunnen scharrelen en een zitstok met 15 cm lengte per kip. Er moeten 12 cm voederbak en twee nippels of drinkwaterbakjes per kip voorzien zijn.

Tabel 12: Belangrijkste verschillen in ontwerp tussen verrijkte kooien en niet-kooisystemen.

Verschillen tussen verrijkte kooien en niet-kooisystemen	Verrijkte kooien	Niet-kooisystemen
Groepsgrootte	klein	groot
Bewegingsvrijheid	beperkt	groot
Ruimte per dier	750cm ²	1111cm ²
Ruimte per groep	beperkt	groot
Mate van variatie in omgeving	gemiddeld	groot
Strooisel	beperkt	grote hoeveelheid
Zitstokken	laag	laag en hoog
Toegang tot verschillende niveaus	nee	ja (volière) neen (grondhuisvesting)

Bron: Rodenburg et al., 2006

8.5.2 Wettelijk kader

In Richtlijn 1999/74/EG⁵⁸ worden minimumnormen voor de bescherming van legkippen vastgelegd. De Richtlijn is niet van toepassing op kippenhouderijen met minder dan 35 legkippen of houderijen voor het fokken van legkippen⁵⁹. In de Richtlijn werd vastgelegd dat het vanaf 1 januari 2012 verboden is om leghennen op batterijen te huisvesten in de Europese Unie. Het bouwen of het voor het eerst in gebruik nemen van 'legbatterijen' is vanaf 1 januari 2003 verboden. Voor bestaande legbatterijen worden minimumvoorschriften voorzien in Hoofdstuk II van de Richtlijn. Vanaf 2012 moeten alle legkippen in verrijkte kooien of in niet-kooisystemen, zoals volièresystemen of grondhuisvesting worden gehouden. De Richtlijn werd met het K.B. van 17 oktober 2005 tot vaststelling van de minimumnormen voor de bescherming van legkippen⁶⁰ letterlijk omgezet in Belgisch recht⁶¹. Mogelijks volgt later nog een aanpassing op basis van de resultaten van een studie waarbij een vergelijking werd gemaakt tussen het systeem met verrijkte kooi en het alternatieve systeem. De regering zal 18 maanden na het beëindigen van deze studie een beslissing nemen waarbij een keuze zal

⁵⁸ Richtlijn 1999/74/EG van de Raad van 19 juli 1999 tot vaststelling van minimumnormen voor de bescherming van legkippen, PB.L. 203/53 3 augustus 1999.

⁵⁹ Daarvoor blijft kaderrichtlijn 98/58/EG inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren van toepassing (cf. supra).

⁶⁰ B.S. 20 oktober 2005.

⁶¹ Dit Koninklijk Besluit heft het K.B. van 23 oktober 1989 betreffende de bescherming van legkippen in batterijen op, B.S. 11 november 1989; gewijzigd door K.B. van 16 januari 1995, B.S. 09 maart 1995 en K.B. van 27 april 1995, B.S. 09 augustus 1995.

gemaakt worden tussen een bevestiging van een letterlijke omzetting van de Richtlijn of een afwijking hiervan. De afwijking kan een beperking tot het alternatieve systeem of het verstrengen van de minimumnormen voor verrijkte kooien inhouden⁶².

Ter vervanging van de legbatterij, worden twee systemen mogelijk: de verrijkte kooien (Hoofdstuk III van de Richtlijn) en het alternatief systeem, gekend als het volièresysteem (hoofdstuk I van de Richtlijn). De verrijkte kooien voorzien in de mogelijkheid om legkippen in gemeenschappelijke kooien te houden, die wel een grotere oppervlakte per kip moeten hebben dan de huidige legbatterijen. In de Bijlage worden gemeenschappelijke voorschriften neergelegd waaraan alle systemen moeten voldoen (bv. qua geluidsniveau, verlichting, dagelijkse inspectie, etc.).

Het alternatief systeem omhelst open plateaus (maximum vier niveaus) waarbij kippen zich vrij van het ene naar het andere niveau kunnen begeven. Mogelijk kan dit gecombineerd worden met vrije uitloop.

8.5.3 *Onderzoek dierenwelzijn*

Het Scientific Panel on Animal Health and Welfare bracht in 2004 een rapport uit over de welzijnsaspecten van de diverse systemen waarin leghennen gehouden worden (AHAW, 2004). Het rapport wijst er op dat aan elk systeem welzijnsnadelen verbonden zijn. Verrijkte kooien worden niet echt als een verbetering ten aanzien van de klassieke batterijkooien aangeduid, omdat ze niet voldoen aan vele welzijnsvereisten.

Het Laywel-project is een samenwerkingsproject van diverse Europese onderzoeksinstituten⁶³ over het welzijn van legkippen (Laywel, 2007). Het wordt gesubsidieerd door de FP6 European Research Programme en nationale subsidies van verschillende EU landen. Het LayWel-project bestudeert de welzijnsimplicaties van veranderingen in de productiesystemen van leghennen. Doel is om te komen tot een reeks rapporten over het welzijn van leghennen in verschillende systemen, met speciale aandacht voor verrijkte kooien en om deze informatie breed bekend te maken, zeker bij de lidstaten van de EU en aanverwante landen.

Het LayWel-project behandelt de welzijnsdefinities, de huisvestingssystemen, de gezondheid, het gedrag, de fysiologie en stressindicatoren, de productiviteit en kwaliteit van het ei en wil uiteindelijk tot een geïntegreerde welzijnsbeoordeling komen.

In 2006, werd door het ILVO een studie afgerond waarbij verrijkte kooien en alternatieve huisvestingssystemen voor leghennen werden vergeleken op het vlak van sanitaire status en dierenwelzijn (Rodenburg *et al.*, 2006). Er werd besloten dat beide systemen hun voor- en nadelen hebben. Uit het onderzoek bleek dat niet-kooisystemen beter scoorden dan verrijkte kooien voor wat betreft de algemene welzijnsscore. De hogere uitval, het hogere percentage kippen met botbreuken, de hogere stofconcentratie, en het grotere aantal aerobe kiemen in niet-kooisystemen in vergelijking met verrijkte kooien zijn echter punten van zorg. In de verrijkte kooien lijkt het dan wel belangrijk om de dieren meer ruimte en gedragsmogelijkheden te geven. Verder bleek ook dat, hoewel niet-kooisystemen sterker belast waren met aerobe kiemen tijdens de productie en na het uitladen van de leghennen, deze net zo goed te reinigen en te ontsmetten waren als de verrijkte kooi. Met concludeerde ook dat er geen duidelijke verschillen waren in melkzuurbacteriën (probiotische bacteriën) in de caeca en vagina en ook niet in de onderzochte stress- en immuniteitsparameters.

⁶² Dit moet voor 1 januari 2010 gewijzigd of bevestigd worden. In het eerste geval zal de afwijking pas in werking treden 15 jaar na publicatie van het K.B. in het Belgisch Staatsblad.

⁶³ Institute for Animal Science and Health (Lelystad, Nederland), Research Institute for Animal Husbandry (Lelystad, Nederland), ADAS Gleadthorpe Poultry Research Centre (United Kingdom), Danish Institute of Agricultural Science (Foulum, Denemarken), Institut National de la Recherche Agronomique - Nouzilly (Frankrijk), Swedish University of Agricultural Science (Funbo-Lövsta, Uppsala, Sweden), University of Bristol (United Kingdom), University of Hohenheim (Stuttgart, Duitsland), University of Zaragoza (Zaragoza, Spanje).

Artikel 10 van de Richtlijn voorziet dat de Commissie aan de Raad een rapport over de diverse systemen in de leghouderij zou voorleggen. Op 8 januari 2008 heeft de Commissie dit rapport aanvaard (Commissie van de Europese Gemeenschappen, 2008). In het rapport werd rekening gehouden met het EFSA rapport (AHAW, 2004), een socio-economische studie (Agra CEAS Consulting Ltd., 2004) en de resultaten van het Laywel project dat de welzijnsimplicaties van veranderingen in het productiesysteem voor leghennen onderzocht. Het rapport ondersteunt het nakende verbod op onverrijkte kooien.

8.6 Eendagskuikens

8.6.1 Beschrijving

Haantjes leggen geen eieren en zijn dus quasi overtollig in de leghennenindustrie. Het is niet economisch rendabel om haantjes van leghenrassen te houden voor hun vlees, dus worden de kuikens op jonge leeftijd (eendagskuikens⁶⁴) gesekest. De kuikens komen uit broederijen waar de bevruchte eieren worden uitbroed. Door middel van het ‘seksen’ wordt het geslacht van de kuikens bepaald en worden de mannelijke kuikens van de vrouwelijke kuikens gescheiden. De mannelijke kuikens worden dan gedood, door vergassing (met CO₂) of door vermaling (versnippering). De broederijen leveren kuikens aan de legbatterijen, de scharrelsector en de biologische eierensector.

Het doden van eendagskuikens wordt op de korrel genomen door dierenbelangenorganisaties wegens aantastingen van dierenwelzijn. Het doden zou niet altijd even efficiënt verlopen waarbij vele eendagskuikens niet onmiddellijk maar een langzame en pijnlijke dood sterven. Voorts wordt deze praktijk ook als exces van de bio-industrie aangeduid, waarbij de haantjes in een overgeïntensiveerde landbouwpraktijk met verregerende economische rationalisatie tot een overtollig bijproduct verworpen zijn. Aldus getuigt het van een gebrek aan respect voor het dierenleven en de levensspanne van het dier.

Uit Tabel 10 zou kunnen afgeleid worden – volgens een 50/50 ratio ten aanzien van de hennen in de leghouderij) dat het aantal mannelijke kuikens dat in België wordt geboren op jaarbasis ongeveer 11 miljoen dieren bedraagt. Recente persberichten spreken echter van 3,5 miljoen haantjes die op jaarbasis in Vlaanderen gedood worden (Van Tricht, 2008; Grobden, 2008).

8.6.2 Wettelijk kader

Het Koninklijk besluit van 16 januari 1998 inzake de bescherming van dieren bij het slachten of doden⁶⁵ zet de Europese Richtlijn 93/119/EG in Belgische wetgeving om⁶⁶. Hierin staan naast enkele algemene bepalingen, ook vereisten inzake slachthuizen en het doden en slachten buiten slachthuizen. Zo stelt artikel 3 dat:

“Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, bedwelmen, slachten en doden moet ervoor gezorgd worden dat de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn of elk vermijdbaar lijden wordt bespaard.”

⁶⁴ Het Koninklijk Besluit van 2 juni 1998 betreffende de zoötechnische en genealogische voorschriften voor de verbetering en de instandhouding van de pluimvee- en konijnenrassen definieert eendagskuikens als "pluimvee dat nog geen 72 uur oud is".

⁶⁵ B.S. 19 februari 1998.

⁶⁶ Europese Richtlijn 93/119/EG van de Raad van 22 december 1993 inzake de bescherming van dieren bij het slachten of doden *P.B.L.* 340 van 31 december 1993.

Daarnaast geeft de Bijlage nog heel wat specifieke bepalingen voor specifieke sectoren. Zo vinden we in Hoofdstuk VII van de Bijlage specifieke regels betreffende “het doden van kuikens en embryo’s die in broederijen overtollig zijn en die moeten worden verwijderd”. Onder punt A. worden toegestane methoden en bijzondere voorwaarden voor het doden van kuikens geformuleerd:

- 1) Gebruik van mechanische apparatuur die een snelle dood veroorzaakt
 - a) De dieren moeten worden gedood door een apparaat met sneldraaiende, mechanisch aangedreven snijplaten, of met uitstulpingen in schuim.
 - b) De capaciteit van het apparaat moet voldoende zijn om alle dieren direct te doden, zelfs wanneer het om grote aantallen gaat.
- 2) Blootstelling aan kooldioxide
 - a) De dieren moeten in een ruimte worden gebracht met een zo hoog mogelijke concentratie kooldioxide, afkomstig van een bron van 100 % kooldioxide.
 - b) De dieren moeten in de bovengenoemde ruimte blijven totdat zij dood zijn.

Punt B. formuleert de toegestane methode voor het doden van embryo’s. Om levende embryo’s onmiddellijk te doden, moet voor de destructie van al het afval van de broederijen gebruik worden gemaakt van de onder punt A.1. genoemde mechanische apparatuur.

8.6.3 Onderzoek

Onderzoekers van de Animal Sciences Group van Wageningen Universiteit publiceerden in maart 2007 een rapport over alternatieven voor het doden van eendagskuikens (Woelders, Brom & Hopster, 2007). De haantjeskwestie leent zich volgens hen bij uitstek voor een bredere maatschappelijke discussie omdat deze problematiek zich ook uitstrekt tot minder intensieve veehouderijssystemen, zoals de scharrelsector en de biologische sector, en ook een thema is dat vegetariërs (die wel eieren eten) aanbelangt (*Ibid*, 4).

In het rapport wordt de stand van zaken en mogelijkheden van volgende alternatieven onderzocht:

- ingrijpen bij de oögenese: alleen vrouwelijke embryo's laten ontstaan
- selectieve sterfte tijdens de vroegste embryonale ontwikkeling, door genetische modificatie
- wegsorteren tijdens de embryonale fase: geslacht in het ei bepalen en het broeden stoppen bij mannelijke eieren
- en sekseomkering: door selectie van natuurlijke sekse-omkeringsmutanten of door genetische modificatie.

Naast deze alternatieven, die preventief ingrijpen vooraleer de geboorte van mannelijke kuikens plaatsvindt, wordt in het rapport niet ingegaan op alternatieven voor het bestaan van mannelijke kuikens. Men gaat dus niet in op de mogelijkheden om eendagskuikens een zodanige bestemming te geven dat ze niet als overtollig te vernietigen gezien worden, bv. door het ontwikkelen van een dubbeldoel kip, waarbij de haantjes wel kunnen vetgemest worden (Woelders, Brom & Hopster, 2007, 10). Hier zijn zeker pistes voor verder onderzoek uit te tekenen.

Hiernaast kan ook aangestipt worden dat het overschot aan overtollige mannelijke dieren zich niet alleen stelt in de legkippenindustrie, maar bv. ook voorkomt bij het houden van geiten of paarden voor melkproductie. Er wordt melding gemaakt van transport van mannelijke geitenlammeren naar Italië (ook in biologische leghouderij), waar ze op leeftijd van vier à vijf weken geslacht worden. Over deze praktijken is weinig informatie beschikbaar en wordt geen onderzoek gevoerd.

8.7 Vleeskippen

8.7.1 Beschrijving

In de vleeskippensector worden zowel mannelijke als vrouwelijke kuikens samen gehouden voor de productie van vlees. De kippen bereiken hun slachtgewicht van 2 kg (of meer) in 42 dagen. In sommige gevallen worden tot 27 vogels per vierkante meter gehouden.

De snelle groei van vleeskippen als de hoge bezettingsdichtheid bedreigt volgens het Scientific Committee on Animal Health duidelijk hun welzijn en gezondheid (*cf. infra*) (SCAHAW, 2000).

Tabel 13 geeft een overzicht van de evolutie van het aantal vleeskippen in Vlaanderen. Het aantal kippen dat gehouden wordt voor vleesconsumptie is de laatste jaren gedaald. Volgens de NIS-tellingen waren er in 2006 in Vlaanderen 663 bedrijven die vleeskippen op het bedrijf hebben.

Tabel 13: Aantal kippen gehouden in Vlaanderen voor vleesconsumptie in veeveelt 2001-2006.

Aantal kippen voor vleesconsumptie in Vlaanderen	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Vleeskippen (uitgezonderd ééndagskuikens)	21.240.313	20.767.628	15.132.156	18.362.204	17.633.155	16.596.740

BRON: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (FOD Economie) en A.M.S.

8.7.2 Wettelijk kader

In de Europese Richtlijn 2007/43/EG van de Raad van 28 juni 2007⁶⁷ worden minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens vastgesteld. Voorafgaand aan deze Richtlijn waren geen welzijnsregels die specifiek gericht waren op het welzijn van vleeskippen, of die bezettingsdichtheden bepaalden.

De normen in de Richtlijn gelden niet voor pluimveebedrijven met minder dan 500 vleeskuikens, bedrijven met enkel vermeerderingsdieren, broederijen, vleeskuikens in extensieve scharrel- en vrije uitloophouderijen en biologische vleeskuikens.

De bezettingsnormen worden in kg/m² uitgedrukt, en niet in aantal dieren, aangezien het gewicht van de slachtkuikens de laatste decennia toegenomen is. De maximale bezettingsdichtheid wordt gelegd op 33 kg per vierkante meter, waarbij voldaan moet zijn aan voorschriften die vermeld staan in Bijlage I van de Richtlijn (betreffende drinkwater, voeding, strooisel, ventilatie en verwarming, geluidsemisatie, licht, inspectie, schoonmaken, bewaren van bewijsstukken, chirurgische ingrepen).

De maximale bezettingsdichtheid van 33 kg per m² kan echter nog uitgebreid worden:

- tot 39 kg/m², wanneer aan de voorwaarden vermeld in Bijlage I en Bijlage II voldaan is. Bijlage II stipuleert regels betreffende de kennisgeving, de vereiste boekhouding en het ventilatiesysteem, en normen voor de concentratie van ammoniak en kooldioxide, de temperatuur en de relatieve vochtigheidsgraad.
- tot 42 kg/m², wanneer bijkomend ook aan de voorwaarden vermeld in Bijlage 5 voldaan is (als gedurende twee voorafgaande jaren de monitoring geen tekortkoming heeft blootgelegd, als de gidsen voor goede praktijk gebruikt worden en een gecumuleerde dagelijkse mortaliteitsnorm niet wordt overschreden – waarvan kan afgeweken worden bij overmacht).

Het slachtgewicht van een vleeskip ligt nu op ongeveer 2 kg of meer. Een bezettingsdichtheid van 33 kg per m² komt dan overeen met 13 tot 16 kippen per m², een bezettingsdichtheid van

⁶⁷ Richtlijn 2007/43/EG van de Raad van 28 juni 2007 tot vaststelling van minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens, *P.B.L.* 182 van 12 juli 2007.

42kg per m² komt overeen met 17 tot 21 kippen per vierkante meter. Bij deze laatste bezettingsdichtheid (21 kippen/m²) heeft elke kip bij slachtgewicht ongeveer 0,048m² of 480 cm² ter beschikking wat minder is dan een A4 pagina⁶⁸.

Momenteel is er geen Belgische wetgeving met specifieke normen voor het houden van vleeskippen. De Europese Richtlijn 2007/43/EG moet uiterlijk op 30 juni 2010 in werking treden in de lidstaten en bijgevolg omgezet zijn in nationale wetgeving.

8.7.3 *Onderzoek dierenwelzijn*

In 2000 publiceerde het Wetenschappelijk Comité voor de gezondheid en het welzijn van dieren een rapport over het welzijn van vleeskuikens. Ze concludeerde dat de snelle groei van kippenrassen die voor vleesproductie gehouden worden niet gepaard gaat met een hoog niveau van welzijn en gezondheid. De effecten van bezettingsdichtheid op het welzijn van vleeskippen varieert naargelang de slachtleeftijd, het slachtgewicht, de ventilatiegraad en de kwaliteit van de ventilatiemechaniek en de omgevingsfactoren. Niettemin wijzen alle resultaten op een afnemend welzijn bij een hogere bezettingsdichtheid. De negatieve gevolgen van een hoge bezettingsdichtheid nemen af in gebouwen met goede klimatologische omstandigheden (SCAHAW, 2000).

Wanneer de bezettingsdichtheid echter de 30 kg/m² overschrijdt, dan ontstaan er welzijnsproblemen, onafhankelijk van de klimatologische omstandigheden. Bij slechte ventilatie en beheer kunnen al bij lagere bezettingsdichtheid welzijnsproblemen ontstaan. Het Wetenschappelijk Comité beval daarom aan dat een maximale bezettingsdichtheid gekoppeld moet zijn aan een specifieke klimaatbeheersings- en gebouwcapaciteit. Een bezettingsdichtheid grenzend aan de boven opgegeven maximumgrens zou alleen mogen toegelaten worden wanneer specifieke lucht- en strooiselkwaliteit in acht worden genomen. Maatregelen die de omgeving verrijken en die het natuurlijk gedrag van de kippen stimuleren zouden moeten aangemoedigd worden.

Het is duidelijk dat voor de normen vastgelegd in Richtlijn 2007/43/EG een compromis werd gemaakt tussen dierenwelzijn en diergezondheid, economische en sociale overwegingen en de gevolgen voor het milieu⁶⁹. De normen in de Richtlijn gaan ruimschoots voorbij de overschrijdingsgrens van 30kg/m² die het Wetenschappelijk Comité voorgesteld had. Er is echter ook voorzien dat de Commissie in de toekomst nog nieuwe stappen kan zetten om het welzijn van vleeskuikens te verbeteren, gebaseerd op nieuwe wetenschappelijke informatie en nader onderzoek en praktijkervaring.

Momenteel loopt in Vlaanderen (ILVO + Vakgroep Landbouweconomie, UGent) een onderzoek om de optimale bezettingsdichtheid van landbouwhuisdieren gehuisvest in groep te bepalen, in relatie tot ruimtelijke behoeften, bedrijfsrendabiliteit en maatschappelijke acceptatie⁷⁰. Men onderzoekt er de effecten van bezettingsdichtheid op het welzijn van landbouwhuisdieren, aan de hand van drie experimenten. In experiment 1 wordt de groeps grootte gevarieerd bij gelijkblijvende hokgrootte, in experiment 2 worden groeps grootte en hokgrootte gezamenlijk gevarieerd bij gelijkblijvende groeps grootte en in experiment 3 wordt de hokgrootte gevarieerd bij gelijkblijvende groeps grootte. De eerste twee experimenten worden uitgevoerd met kuikens die gehouden worden voor vleesconsumptie, het laatste experiment met konijnen die gekweekt worden voor vleesconsumptie. Verder wordt ook een bedrijfsrentabiliteitsmodel ontwikkeld en wordt de maatschappelijke relevantie (en bezettingsdichtheid in het bijzonder) geanalyseerd op basis van bestaande datasets.

⁶⁸ Een A4 pagina is 21x29 cm = 609 cm².

⁶⁹ Overweging (10) van Richtlijn 2007/43/EG.

⁷⁰ IWT project 50679 (augustus 2006 - juli 2010).

Nog voor de Europese Richtlijn tot vaststelling van de minimumrichtlijnen voor slachtkuikens van kracht werd, voerde de afdeling Monitoring en Studie een onderzoek naar de economische impact van de wijzigende welzijnsregels voor slachtkuikens (Gabriels & Van Gijsegem, 2006). Uit de berekeningen blijkt dat de verlaging van de bezettingsdichtheid tot 30 kg/m² de rendabiliteit van de bedrijven sterk vermindert. Op het niveau van het bedrijfssaldo is het verschil tussen een bezetting van 46 kg/m² en 30 kg/m² beperkt tot 26%. De verbetering van de groei met 60g en de daling van de voederconversie met 0,04 doet het saldo per kuiken met 0,038 eurocent stijgen.

Bij een bezettingsdichtheid van 30kg/m² moet de prijs aan de boer met 0,0191/kg stijgen om eenzelfde arbeidsinkomen te behouden als in de uitgangssituatie. De prijsverhoging is marginaal voor de consument (0,04 euro/kg kippenvlees) maar is bepalend voor het inkomen van de producent⁷¹ (Gabriels & Van Gijsegem, 2006).

Zoals boven ook aangehaald wordt in de recente Richtlijn tot vaststelling van minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens⁷² gesteld dat toekomstig onderzoek zich moet richten op de invloed van genetische parameters op geconstateerde afwijkingen die het welzijn van vleeskuikens ondermijnen.

Een facet van de vleeskippensector dat weinig belicht wordt, is de dierenwelzijnssituatie van de moederdieren die vleeskuikens voortbrengen. De moederdieren leggen zo'n 150 tot 160 eieren per jaar en worden op eenjarige leeftijd geslacht. Om hun eiproduktie niet in het gedrang te laten komen, wordt er streng op gelet dat hun gewicht niet fel toeneemt. Hiervoor krijgen ze minder voer dan ze normaal nodig hebben waardoor ze permanent honger hebben. Voor bedrijven waar legkippen gefokt worden is buiten de algemene Richtlijn 98/58/EG voor landbouwhuisdieren geen specifieke regelgeving voorzien die welzijnsnormen voorschrijft.

8.8 Paardenhouderij

8.8.1 Beschrijving

Hoewel het aantal landbouwpaarden de laatste eeuw steeds verder gedaald is, neemt het aantal paarden op het Vlaamse platteland de laatste jaren weer toe. Het fenomeen doet zich niet alleen in Vlaanderen voor, maar ook in andere Europese landen zoals Groot-Brittannië en wordt omschreven met de term 'verpaarding' of horsification. De verpaarding wordt als één van de oorzakelijke factoren gezien in de 'verrommeling' van het landschap, door de (kleine) afgebakende percelen waarop paarden gehouden worden.

In Tabel 14 zien we de evolutie van het aantal paarden en ezels in Vlaanderen.

Tabel 14: Aantal paarden en ezels in Vlaanderen volgens de landbouwtelling (15 mei).

Aantal paarden en ezels in Vlaanderen	2001	2002	2003	2004	2005	2006
landbouwpaarden	2.744	2.596	2.719	2.679	2.525	2.576
andere paarden	16.994	17.291	17.749	17.663	18.398	18.570
totaal Paarden	19.738	19.887	20.468	20.342	20.923	21.146
ezels, muilezels, muildieren	699	648	669	652	761	800

Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.

⁷¹ Uitbreiding van hokoppervlakte (bijkomende stallen zetten) werd in de berekeningen niet in acht genomen.

⁷² Richtlijn 2007/43/EG van de Raad van 28 juni 2007 tot vaststelling van minimumvoorschriften voor de bescherming van vleeskuikens, *P.B.L.* 182 van 12 juli 2007.

Volgens de landbouwtellingen zou het aantal paarden gehouden in Vlaanderen op zo'n 21.000 liggen. Niettemin wordt het reële aantal paarden op het Vlaamse platteland land veel hoger ingeschat. Vanuit een steekproef en de statistieken extrapolierend, werd het aantal paarden in Vlaanderen geschat op 100.000 tot 120.000 (Viaene, Gellynck & De Belder, 2003).

De sterke opmars van de paardenhouderij op het Vlaamse platteland is een feit. De Vlaamse Liga Paardensport, de grootse Vlaamse hippische federatie, telt meer dan 19.000 leden en 400 verenigingen. Deze vereniging meldt ook dat zeker zo'n 200.000 Vlamingen actief bij dit gebeuren betrokken zijn, als recreant of als sporter. Paarden doen dienst als gezelschapsdier, als therapeutisch middel of zijn metgezel van de recreantruiters.

Hoewel paarden niet gehouden worden voor vleesproductie in Vlaanderen leunt de paardenhouderij onrechtstreeks en ook rechtstreeks nauw aan bij de veeteeltsector. Een deel van de paarden belandt via het slachthuis uiteindelijk wel in de voedselketen. Met de nieuwe regelgeving op de identificatie van paardachtigen (*cf. infra*) worden paardachtigen bij de geboorte automatisch bestemd als voedselproducerend dier. Bij de registratie kan de paardachtige uitgesloten worden voor menselijke consumptie. De nationale slachtstatistieken (N.I.S.) vermelden 10.460 geslachte paarden in 2006 in België.

Een aantal paarden wordt gehouden voor de productie van paardenmelk. In Vlaanderen zijn een paar tientallen paardenmelkerijen. Een studie van de Universiteit Gent over het economisch belang van de paardensector uit 2003 stelt dat er vijf professionele paardenmelkerijen met de verkoop van paardenmelk in hoofdberoep en een dertigtal in bijberoep zijn. Er bevindt zich ook een ezelmelkerij in Deinze en één net over de taalgrens in Henegouwen.

8.8.2 Wettelijk kader

Er is geen specifieke regelgeving met welzijnswetgeving betreffende het houden van paarden (voeding, verzorging, huisvesting).

Omtrent het blokstaarten van koudbloeden (werkpaarden) is de laatste jaren al heel wat te doen geweest. In uitvoering van de dierenwelzijnswet van 1986 bepaalde het Koninklijk Besluit van 17 mei 2001⁷³ de toegestane ingrepen bij gewervelde dieren, met het oog op het nutsgebruik van de dieren of op de beperking van de voortplanting van de diersoort (*cf. supra*). Het amputeren van de staart van paarden staat hier niet in opgenomen⁷⁴, waardoor het via artikel 17 van de dierenwelzijnswet van 1986 niet toegelaten is:

“Het is verboden één of meer ingrepen bij een gewerveld dier te verrichten, waarbij één of meerdere gevoelige delen van het lichaam worden verwijderd of beschadigd.”

Dit verbod vervalt o.a. wanneer er een diergeneeskundige noodzaak bestaat en voor de ingrepen die vermeld zijn in bovenvernoemd Koninklijk Besluit.

De identificatie van alle paardachtigen die verblijven op het Belgische grondgebied werd met het K.B. van 16 juni 2005 verplicht gesteld⁷⁵. Tegen uiterlijk 1 juli 2008⁷⁶ moeten alle (zadel)paarden, koudbloedpaarden, pony's, ezels, zebra's en andere paardachtigen (bv.

⁷³ Koninklijk besluit betreffende de toegestane ingrepen bij gewervelde dieren, met het oog op het nutsgebruik van de dieren of op de beperking van de voortplanting van de diersoort, *B.S.* 4 juli 2001.

⁷⁴ Wat er wel in staat vermeld voor paarden, ezels, muilezels en muildieren is: 1° Brandmerken (nog toegestaan tot 1 januari 2002, sedatie vereist, 2° Vriesbranden, niet bepaald, geen sedatie vereist, 3° Castratie slechts door middel van chirurgische methode of met behulp van hemostatisch tang, verdoving vereist.

⁷⁵ K.B. van 16 juni 2005 betreffende de identificatie en de encoding van paarden in een centrale gegevensbank, *B.S.* 3 augustus 2005.

⁷⁶ Voor dieren die bv. deelnemen aan shows, die veranderen van eigenaar, of veulens geboren na 1 mei 2005 lag de deadline voor identificatie al eerder.

muilezel) geïdentificeerd kunnen worden door middel van een microchip, een identificatieattest en een paspoort.

8.8.3 Onderzoek dierenwelzijn

Over de toestand van de paardenhouderij in Vlaanderen is weinig bestaand onderzoek te vinden. Enkele actoren in het dierenwelzijnsdebat wijzen op mogelijke problemen in de paardenmelkerijsector (wanneer en hoe worden de veulens gespeend?, wat gebeurt met overtollige hengsten?) en problemen betreffende de huisvesting (boxgrootte) en (gebrek aan) beschutting bij beweiding (*cf. supra*). Zo geeft een Compendium met richtlijnen voor het welzijn in de paardensector (Adas Consulting Ltd, 2002) aan dat veulens pas vanaf de leeftijd van vier tot zes maanden mogen gespeend worden, tenzij een gezondheidsreden het vroeger spenen noodzakelijk maakt. In tegenstelling tot de melkveehouders, starten de paardenmelkers pas zes tot acht weken post partum met het melken van de merrie. Tot dan zijn veulen en merrie onafscheidelijk. De veulens leren in die tijd hooi, gras en krachtvoer eten. In een eindwerk van de Katholieke Hogeschool Kempen over de paardenmelkerij wordt gesteld dat – afhankelijk van het management van de melkerij – de merries gedurende vijf tot zeven maanden gemolken worden tot de veulens een leeftijd bereiken van acht tot negen maanden. De merries worden dan dagelijks twee tot vijf maal gemolken. De veulens worden dan gehuisvest in aparte groepshuisvesting of worden samen met de merrie aangeboden, zodat het veulen niet de hele dag zoogt. Na de laatste melkbeurt, of 's avonds worden merrie en veulen weer samengebracht in stal of op wei (Van Cauwenbergh, 2007).

We vinden geen wettelijke normen die specifiek gericht zijn op de welzijnsnoden van paarden en ezels, met uitzondering van het K.B. van 2001 over de toegestane ingrepen. Over het al of niet toepassen van blokstaarten (met of zonder medische noodwendigheid) zijn geen data gevonden. Volgens betrokkenen in het veld wordt het blokstaarten nog legio toegepast, met wellicht 80 tot 90% geblokstaarte 'boerenpaarden'. De geest van de wet wordt omzeild door van het uitzonderingsprincipe de regel te maken: een medisch attest van de dierenarts legitimeert dan de noodzakelijkheid van het blokstaarten. Een onderzoek naar de situatie van de paardenhouderij in Vlaanderen, waarbij knelpunten in de welzijnssituatie geïnventariseerd worden, en richtnormen voor de paardenhouderij voorgesteld worden zou hieraan kunnen verhelpen.

8.9 Konijnteelt

8.9.1 Beschrijving

Onderstaande tabel (Tabel 15) geeft het aantal konijnen gehouden voor de vleesproductie in Vlaanderen weer volgens de meitelling van het N.I.S.

Tabel 15: Aantal konijnen (voor vleesproductie) gehouden in Vlaanderen volgens meitelling

Konijnen (voor de vleesproductie)	2001	2002	2003	2004	2005	2006
totaal konijnen	258.555	220.271	211.376	195.088	178.394	169.044
waarvan moederdieren	30.935	28.005	26.265	23.613	22.912	21.273

De konijnenstapel kende tussen 1996 en 1998 een spectaculaire groei, maar na 2001 daalde het aantal konijnen in Vlaanderen tot 169.000 in 2006. Men vermoedt dat daarnaast nog een groot aantal konijnen gehouden wordt voor de vleesproductie als neven- of hobbyactiviteit, aantallen die niet opgenomen zijn in de landbouwstatistieken waar ook thuisslachtingen aan

verbonden zijn. Het aantal geslachte konijnen per jaar in Vlaanderen zou om en bij de acht miljoen dieren bedragen. In Vlaanderen zijn er vijf slachthuizen waar konijnen gedood worden, waarvan vier slachthuizen enkel konijnen slachten.

De huisvesting van konijnen in de konijnteelt is traditioneel in konijnenbatterijen. De bodemoppervlakte van een kooi bedraagt ongeveer 60-65cm x 34-48cm. De hoogte bedraagt doorgaans 30-35 cm (EFSA, 2005). Er zijn een paar tientallen professionele kwekers actief in Vlaanderen.

8.9.2 Wettelijk kader

Er is geen specifiek regelgevend kader – noch op Europees niveau, noch op federaal niveau – betreffende het welzijn van konijnen gehouden voor vleesconsumptie⁷⁷. De kweek van konijnen voor de vleesproductie wordt gezien als een kleinere sector in vergelijking met de veeteelt en kippenhouderij. Niettemin stellen enkele partijen dat regelgeving precies voor dergelijke kleinere sectoren dringend gewenst is, waarbij minimumnormen betreffende het houden van konijnen voor vleesproductie zouden worden vastgelegd. Dierenbelangenorganisaties pleiten voor het afschaffen van de konijnenbatterijen en een verplicht systeem van groepshuisvesting.

De Raad van Europa buigt zich al een tijd over het opstellen van aanbevelingen betreffende het welzijn van konijnen gehouden voor de vleesconsumptie. In het kader hiervan werd een onderzoek gevoerd door het EFSA Scientific Panel on Animal Health over de impact van de huidige huisvesting en houderijsystemen op de gezondheid en het welzijn van gedomesticeerde konijnen die gehouden worden voor vleesproductie. Het rapport werd in 2005 opgeleverd (EFSA, 2005).

8.9.3 Onderzoek dierenwelzijn

Met betrekking tot het welzijn van konijnen wordt het werk van de Zwitserse professor Stauffacher beschouwd als een standaardwerk in de materie. Zijn artikel van 1992 in *Animal Welfare* over groepshuisvesting en verrijkte kooien voor kweek-, vlees- en proefkonijnen (Stauffacher, 1992) geldt als referentie in onderzoek hieromtrent. In de klassieke konijnenkweek stellen zich bv. problemen op het vlak van huisvesting (draadbodem die pootkwetsuren geeft bij moederdieren, beperkte oppervlakte, niet rechtop kunnen staan), het feit dat konijnen solitair gehouden (geen groepshuisvesting)⁷⁸ en hygiënische en gezondheidsrisico's wanneer een gesloten bodem wordt gebruikt.

Er is al behoorlijk wat onderzoek verricht naar het welzijn van konijnen die gehouden worden voor de vleesproductie, waarbij de omstandigheden van individuele huisvesting en groepshuisvesting tegenover elkaar gezet worden (Morton *et al.*, 2005; Rommers J., Maertens L., Kemp B., 2006; Rommers *et al.* 2006; Tuytens *et al.*, 2005).

Het onderzoek met moederdieren situeert zich eerder aan Nederlandse onderzoeksinstellingen, terwijl onderzoek met betrekking tot vleeskonijnen zich in Vlaanderen situeert. Zo was er aan het ILVO onderzoek omtrent kooiverrijking voor konijnen (knaagblokken) waarvan de resultaten binnenkort gepubliceerd worden (Maertens Luc, persoonlijke mededeling). Bij de groepshuisvesting van moederdieren wordt gewerkt met

⁷⁷ Er zijn wel enkele besluiten omtrent de 'rasfokkerij': het Koninklijk besluit van 2 juni 1998 betreffende de zoötechnische en genealogische voorschriften voor de verbetering en de instandhouding van de pluimvee- en konijnenrassen, *B.S.* 29 juli 1989, en het Ministerieel besluit van 17 maart 2005 behoudende de erkenning en subsidiëring van organisaties in het kader van de aanmoediging en de verbetering van de pluimvee- en konijnfokkerij, *B.S.* 18 april 2005.

⁷⁸ In Vlaanderen werd op het bedrijf de Huppelhoeve in Lokeren sinds de jaren 1990 tot 2003 konijnen gekweekt in groepshuisvesting. (persoonlijke communicatie Inge Overmeire, 2007, zie ook Slegers, 2001).

elektronische oormerkidentificatie (IENR, individual electronic nestbox recognition). De chip in het oormerk laat toe dat het moederdier enkel toegang heeft tot haar specifieke nestbox in het systeem met groepshuisvesting (Ruis & Coenen, 2004).

Momenteel loopt in Vlaanderen (ILVO & Vakgroep Landbouweconomie, UGent) een onderzoek om de optimale bezettingsdichtheid van landbouwhuisdieren gehuisvest in groep te bepalen, in relatie tot ruimtelijke behoeften, bedrijfsrendabiliteit en maatschappelijke acceptatie⁷⁹. In het eerste deel – dat de effecten van bezettingsdichtheid op het welzijn van landbouwhuisdieren onderzoekt – wordt één der experimenten (gelijke groepsgrootte en variabele hokgrootte) uitgevoerd met konijnen.

In 2005 werd een algemene SWOT-analyse van de konijnenhouderij gepresenteerd in de studie van het EFSA Scientific Panel on Animal health over de gezondheid en het welzijn van gedomesticeerde vleeskonijnen (EFSA, 2005). Recent onderzoek omtrent de konijnenkweek is gebundeld in het werk van Maertens & Coudert (2006) dat zowel bijdragen bevat over de welzijn en huisvesting, de pathologie, de voedersystemen en de vleeskwaliteit en -veiligheid van konijnen.

Niettemin aangehaald bestaand onderzoek over deze materie, zou nog meer onderzoek aangewezen zijn ter ondersteuning van een regelgevend kader met normen voor het houden van konijnen voor de vleesproductie. Het EFSA rapport stelt hierover:

“Overall there is a serious lack of information and scientific studies on the farming of this species compared with other farmed species, particularly on welfare.

[...]

The main problems holding back development and improvements in rabbit health and welfare is the lack of research and of a cohesive structure in the industry by which improvement strategies can be implemented at farm level”. (EFSA, 2005).

Een toestandsbeschrijving van de situatie van de konijnteelt in Vlaanderen, met focus op dierenwelzijnsaspecten zou hier ook een input kunnen aan leveren.

8.10 Visserij

8.10.1 Beschrijving

De kweek van vissen is de snelst groeiende sector in de wereldproductie van dierlijk voedsel. Aquacultuur is wereldwijd met 9,2 per jaar toegenomen sedert 1970, in vergelijking met 1,4% voor traditionele visserij en 2,8% voor veeteelt (Stevenson, 2007).

Er bevinden zich ook enkele viskwekerijen in Vlaanderen. De teelt van karper situeert zich in de Kempen (en ook rond Brussel) en is grotendeels extensief. In Limburg is er een kwekerij die, naast de productie van visvoerders, steurkaviaar aflevert. In Tabel 16 wordt een overzicht gegeven van de productie van aquacultuur in België in 2006.

Er zijn geen palingkwekerijen meer in Vlaanderen. Hoewel een rapport uit 2003 (Coppens & Stoop, 2003) stelt dat de productie van paling geconcentreerd is in een aantal bedrijven in de Kempen, meldt Daan Delbare van het ILVO-Oostende dat er in 2008 geen palingkwekerijen meer zijn in Vlaanderen. De hoge aankooprij van glasaal heeft de exploitatie van palingkwekerijen economisch onrendabel gemaakt.

Wat de zeevisserij in Vlaanderen betreft bedroeg de totale aanvoer door Belgische vaartuigen in 2006 20.264 ton met een aanvoerwaarde van 90,7 miljoen EUR. Dit bedraagt voor de helft de aanvoer van tong (zie Tabel 17).

⁷⁹ IWT project 50679 (augustus 2006 - juli 2010).

Tabel 16: Aquacultuur in België in 2006.

Vissoort	Productie (ton)
Forel	1500
Karper	400
Meerval	250
Tilapia	150

Bron: D.Delbaere, ILVO-Oostende

Tabel 17: Zeevisserij: aandeel in besomming van vissoorten in 2006 (gerangschikt naar afnemend aandeel in de aanvoerwaarde).

Soort	Procentueel aandeel in besomming	Evolutie t.o.v. 2005
Tong	50	+1%
Schol	11	-
Tarbot	5	-
Tongschar	5	-
Zeeduivel	5	-
Kabeljauw	4	-1%
Rog	4	-
Griet	3	-
Garnaal	3	-
Zeekat	2	+1%

Bron: Departement Landbouw en Visserij, 2007.

Het belang van tong voor de Belgische zeevisserij blijft dominant; 50% van de totale besomming⁸⁰ komt van deze ene soort, bij een stijgende gemiddelde prijs. Bij de andere soorten (behalve schol) valt in vergelijking met 2005 vooral het fors stijgende prijsniveau op, wat de dalende aanvoer enigszins compenseert.

8.10.2 Wettelijk kader

Het K.B. van 1 maart 2000 inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren⁸¹ definieert in artikel 2,1° een dier als “een gewerveld dier dat voor de productie van voedsel, wol, huid of pels, of voor andere landbouwdoeleinden wordt gefokt of gehouden”. In artikel 3 worden vissen echter uitgesloten van het toepassingsgebied van het K.B.:

“Dieren andere dan vissen, reptielen of amfibieën moeten worden gefokt en gehouden onder voorwaarden die stroken met de bepalingen in de bijlage van dit besluit, met inachtneming van de soort en de graad van ontwikkeling, aanpassing en domesticering, alsmede de uit ervaring of wetenschappelijk onderzoek gebleken fysiologische en ethologische behoeften.”

Er is geen specifieke wetgeving die het welzijn van vissen in de visserij of de aquacultuur behandelt.

8.10.3 Onderzoek dierenwelzijn

Het Seventh Research Framework Programme (FP7) van de Europese Unie richt zich vooral op onderzoek rond zalm, zeebaars en zeebraas, omdat dit de top drie is van de gekweekte

⁸⁰ De besomming is de opbrengst van de door het schip gevangen en in de openbare afslag verkochte visserijproducten (verhandelde + niet-verhandelde waarde) (Departement Landbouw en Visserij, 2007, 7).

⁸¹ B.S. 6 mei 2000.

soorten in Europa. Deze soorten worden echter niet gekweekt in Vlaanderen. In Framework Programme 6 (FP6) liepen met betrekking tot het welzijn in aquacultuur volgende onderzoeksinitiatieven, in samenwerkingsprojecten van diverse Europese onderzoeksinstituten en universiteiten:

- WEALTH: de effecten van kweek en milieu op gezondheid en welzijn van zalm en zeebaars⁸²
- FASTFISH: operationele welzijnsindicatoren⁸³
- ETHIQUAL: kwaliteitsindicatoren in gekweekte vis⁸⁴
- BENEFISH: evaluatie en modellering van de voordelen en kosten van vissenwelzijn⁸⁵
- WELLFISH: welzijn van vissen in Europese aquacultuur (COST actie)⁸⁶.

Op het ILVO in Oostende wordt onderzoek verricht naar alle facetten van het houden van tong in aquacultuur. Eén aspect hiervan is de kweek van tong om die later terug in zee uit te zetten om de visbestanden aan te sterken. Aquacultuur van zoetwatervissen behoort tot het domein van het INBO.

Lund en anderen (2007) stellen dat er nood is aan wetenschappelijk onderzoek om het concept van welzijn bij vissen beter te begrijpen en hoe dit dan kan geïmplementeerd worden in de viskweek. Er is onderzoek nodig naar de indicatoren om vissengezondheid en vissenwelzijn kwalitatief en kwantitatief te meten. (Lund *et al.*, 2007). Onderzoek naar het welzijn van vissen richt op diezelfde aspecten als onderzoek naar het welzijn van landdieren. Niet alleen welzijn van vissen in aquacultuur, maar ook welzijn van vissen in zeevisserij (bv. impact van diverse vangst- en bewaarmethodes op welzijn) zou hierbij in beschouwing moeten genomen worden. Een aantal thema's die naar voren geschoven worden zijn:

- de kweekmethode: bv. impact van het oogsten van de eitjes op het welzijn van de vissen.
- de bezettingsdichtheid: Dit is (net als bij landdieren) sterk soortgebonden. Bij snoekbaars, meerval en tarbot is er bv. een hogere bezettingsdichtheid mogelijk dan bij tong.
- de dodingsmechanismen: de impact van het doden van vissen door electrocutie, door ijswater, of door levend gutten op hun welzijn (Lymbery, 2002).
- identificeringsmechanismen: bv. de impact van tagging op het welzijn van vissen.

8.11 Pelsdierhouderij

8.11.1 Beschrijving

België telt momenteel een twintigtal nertsenfokkerijen (in 1990 nog 46) (wetsvoorstel De Meyer). Er zijn in Vlaanderen 22 pelsdierfokkerijen met een totale tewerkstelling van 50 tot 60 personen (Subcommissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid, 2007). In 2001 werden in Vlaanderen iets meer dan 22.000 pelsdieren gehouden. Er worden momenteel nog uitsluitend nertsen gekweekt. Cijfers over het aantal dieren gehouden in de pelsdierenkwekerijen na 2001 zijn in de landbouwtelling niet meer gekend, gezien dit niet meer opgenomen is in de meitelling van het N.I.S. (Algemene Directie statistiek en

⁸² Zie http://ec.europa.eu/research/fp6/ssp/wealth_en.htm.

⁸³ Zie <http://fastfish.imr.no>.

⁸⁴ Zie http://www.seafoodplus.org/Project_5_2_ETHIQUAL.63.0.html.

⁸⁵ Zie <http://www.fishwelfare.net/projects/benefish.php>.

⁸⁶ Zie <http://www.fishwelfare.com>.

Economische informatie). De pelsdierhouderijen zijn allemaal gelokaliseerd in Vlaanderen, er zijn geen pelsdierhouderijen in Wallonië.

Over de omstandigheden waarin nertsen worden gehouden in Vlaanderen vinden we weinig onderzoeksdata en documentatie. Een Nederlands rapport dat de economische verkenning van sanering van de nertsenhouderij onderzocht, stelt dat nertsen vrijwel uitsluitend gehouden worden op bedrijven die gespecialiseerd zijn daarin. De dieren worden in (half)open stallen of in gesloten stallen gehouden waarbij elke teef haar eigen ren heeft. De teven werpen één keer per jaar jongen. Gemiddeld wordt per teef 5,5 pels per jaar geleverd (Balthussen, Wisman & Vermeij, 2007). Nertsen worden gewoonlijk gehouden in kooien van 30cm op 86 cm met twee of drie nertsen per kooi (wetsvoorstel De Meyer).

8.11.2 Wettelijk kader

De Raad van Europa formuleerde in 1991 een aanbeveling over het houden van pelsdieren, die werd gewijzigd in 1998. De aanbeveling heeft betrekking op zowel de huisvestingsvoorzieningen, de dierenhouderij, de inspectie, het management, het onderzoek en de methodes en outillage om dieren te doden, en dient als basis voor nationale wetgeving ter zake. De aanbeveling is echter niet omgezet in een Europese Richtlijn. In 2001 bracht het Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare een rapport uit over het welzijn van dieren die gehouden worden voor de productie van pelzen (SCAHAW, 2001).

Nog in 2002 kregen de nertsenfokkers te horen dat ze de aanbevelingen van de Raad van Europa best zo snel mogelijk implementeren. Maar het wetsontwerp waarin de Europese voorschriften zijn opgenomen, raakte uiteindelijk niet meer gestemd vóór de federale verkiezingen in 2003. In het voorjaar van 2004 overwoog minister van Volksgezondheid Rudy Demotte om de pelsdierhouderij te verbieden, wat niet doorgevoerd werd. In 2006 diende Magda De Meyer een wetsvoorstel in tot instelling van een verbod op pelsdierfokkerij in België. Ook later nog (begin 2007) werd op de ministerraad een wetsontwerp voorgelegd van de minister van volksgezondheid dat een moratorium instelt op pelsdierkwekerijen. Hierdoor zouden geen nieuwe kwekerijen meer bijkomen en de bestaande uitdoven.

Er is momenteel geen specifieke Belgische wetgeving gericht op het houden van pelsdieren. Daarom is de algemene wet op het welzijn van dieren (1986) van kracht. Het Koninklijk Besluit van 7 december 2001 stelde een lijst op van dieren die nog gehouden mogen worden⁸⁷. Omdat de nerts niet op deze lijst stond, verscheen op 22 augustus 2002 een aanvullend Koninklijk Besluit dat de Amerikaanse nerts (en ook de vos en de poolvos) toelaat. Voor bepaalde diersoorten die gehouden worden voor pelsproductie zijn wel regels te vinden in het Ministerieel Besluit van 3 mei 1999 tot vaststelling van minimumnormen voor het houden van zoogdieren in dierentuinen⁸⁸, die voor wat betreft oppervlakte en voorzieningen ruimschoots verder gaan dan wat in de pelsdierfokkerij gangbaar is (GAIA, 2007).

In Hoofdstuk VI van de Bijlage bij het Koninklijk besluit van 16 januari 1998 inzake de bescherming van dieren bij het slachten of doden⁸⁹ vinden we wel specifieke regels omtrent het doden van pelsdieren. Voor volgende toegestane methoden worden speciale regels omschreven:

- 1) Mechanische instrumenten die in de hersenen binnendringen
- 2) Injectie met een overdosis van een verdovingsmiddel

⁸⁷ Koninklijk besluit van 7 december 2001 tot vaststelling van de lijst van dieren die gehouden mogen worden, B.S. 14 februari 2002.

⁸⁸ B.S. 15 oktober 1999.

⁸⁹ B.S. 19 februari 1998.

- 3) Elektrocutie met hartstilstand
- 4) Gasbedwelming met behulp van koolmonoxide
- 5) Bedwelming met behulp van chloroform
- 6) Bedwelming met behulp van kooldioxide

In Groot-Brittannië en Oostenrijk is een verbod op het exclusief fokken van pelsdieren voor hun vacht van kracht. In Nederland werd in januari 2008 een wetsvoorstel voor het afschaffen van de nertsenhoudery ingediend. In Nederland zijn naar schatting 200 bedrijven waar nertsen worden gefokt voor hun vacht. Een uitdoofbeleid zou er voor moeten zorgen dat de nertsenhoudery binnen tien jaar volledig verdwenen is in Nederland.

8.11.3 Onderzoek dierenwelzijn

In 2001 bracht het Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare een rapport uit over het welzijn van dieren die gehouden worden voor de productie van pelzen (SCAHAW, 2001). Het rapport bekeek in hoeverre de diersoorten die in de pelsdierhoudery gehouden als gedomesticeerd kunnen beschouwd worden. Hierin kwam men tot de conclusie dat deze soorten, in vergelijking met andere dieren die gehouden worden in de veeteelt, slechts weinig aan actieve genetische selectie werden onderworpen, tenzij voor pelskarakteristieken. Er werd maar heel beperkt of niet geselecteerd op tamheid of aanpassingsvermogen aan gevangenschap. Het rapport brengt conclusies naar voren betreffende het welzijn van nertsen, vossen en andere diersoorten die gehouden worden in de pelsdierhoudery. Met betrekking tot het houden van nertsen wordt het voorkomen van stereotype gedrag, vooral ten gevolge van de krappe behuizing, als pijnpunt naar voren geschoven. Ook het gebrek aan zwemmogelijkheid voor de nertsen maakt dat een typische nertsenkooi het welzijn van de nertsen aantast, omdat ze niet voorziet in belangrijke behoeften van de nerts. Het rapport geeft ook een lijst van onderwerpen waar verder onderzoek gewenst is (SCAHAW, 2001). Indien echter de boven geschetste evolutie naar een moratorium op pelsdierkwekerijen in Vlaanderen zich zou doorzetten, kan men zich de vraag stellen naar de opportuniteit van dergelijk onderzoek.

9 Besluit en onderzoeksaanbevelingen

Het overzicht van regelgeving over dierenwelzijn dat in dit rapport wordt gepresenteerd, toont aan dat er de laatste decennia in Europa met betrekking tot dierenwelzijn op beleidsvlak al één en ander tot stand is gekomen. De Belgische wetgever heeft daarin de Europese gevolgd wat geleid heeft tot een uitgebreid en gedetailleerd regelgevend kader in deze thematiek. De wetgeving met betrekking tot het welzijn van dieren is een federale bevoegdheid, maar heeft niettemin belangrijke raakvlakken met het Vlaamse landbouwbeleid (cf. de randvoorwaarden). Door de vele gedetailleerde regels en voorschriften is het kennen en beheersen van de dierenwelzijnswetgeving voor een stuk ook specialistenwerk geworden. Ondanks het uitgebreide regelgevend kader zijn er nog steeds sectoren waarin landbouwdieren geen bescherming genieten via specifieke dierenwelzijnswetten (bv. pelsdieren, ouderdieren vleeskuikens, vissen in aquacultuur en visserij). Daarnaast nopen de maatschappelijke eisen met betrekking tot dierenwelzijn, economische evoluties en inzichten uit het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot dierenwelzijn de wetgever om het bestaande regelgevend kader aan te passen of uit te breiden.

De studie maakt ook duidelijk dat er heel wat onderzoek gebeurt naar het welzijn van dieren in de landbouw. Vooral op technisch-wetenschappelijk vlak wordt veel onderzoek gevoerd naar de omstandigheden waarbij het welzijn van dieren in de veeteelt positief of negatief beïnvloed wordt, tijdens de kweek, het vervoer of de slacht. Er zijn niettemin nog bijkomende onderzoeksvragen die een prominente plaats op de onderzoeksagenda verdienen. We presenteren hier enkele aandachtspunten.

Onderzoek naar dierenwelzijn in de kleinere sectoren

Voor de kleinere sectoren (konijnen, paarden, struisvogels, moederdieren leghennen en vleeskippen, eendenproductie in Vlaanderen, visserij, aquacultuur) blijkt nood te zijn aan bijkomend onderzoek over dierenwelzijn. Dit betreft zowel onderzoek dat een toestandbeschrijving levert, als onderzoek dat een ondersteuning kan bieden voor wettelijke normen voor dierenwelzijn in die sectoren. In bepaalde kleinere sectoren, waar geen normering over dierenwelzijn is, worden bv. de modaliteiten van de inrichting van de huisvesting overgelaten aan de producent zelf, waardoor diverse toepassingen kunnen bestaan waarbij aandacht voor dierenwelzijn uit het oog wordt verloren. Voor deze sectoren is ook weinig of minder belangstelling in het publieke domein.

Dierenwelzijnsbeleid omzetten in praktijk

Voor bepaalde sectoren vergt de Europese regelgeving grote aanpassingen van de bestaande veeteeltsector. Deze eisen zijn niet meer veraf maar moeten in de nabije toekomst toegepast worden. We denken hier aan de regelgeving over de bezettingdichtheid van vleeskippen (2010), de afschaffing van de legbatterijen (2012) en de groepshuisvesting van zeugen (2013). Ook een verbod op het (onverdoofd) castreren van biggen dient zich aan. In andere landen worden al initiatieven genomen om alternatieven voor biggencastratie in te voeren. Hoewel het niet altijd even gemakkelijk is om een zicht te verkrijgen op de recente veranderingen in de veeteeltpraktijk, is alvast voor groepshuisvesting van zeugen vastgesteld dat de omschakeling in Vlaanderen traag verloopt. Ook met betrekking tot de toepassing van alternatieven voor castratie van biggen zijn in Vlaanderen nauwelijks praktijkinitiatieven die pro-actief voorlopen op een mogelijks verbod. Hoe kan deze concrete toepassing gefaciliteerd worden? Welke factoren belemmeren de omschakeling? Hoe zit het met de maatschappelijk acceptatie van bv. immunocastratie of de economische haalbaarheid van andere alternatieven voor castratie?

Hierbij is het ook belangrijk op te merken dat het niet bestaan van dierenwelzijnsregelgeving voor een bepaalde sector niet wil zeggen dat er geen onderzoek over bestaat (bv. pelsdieren). De omzetting van normen die voortvloeien naar normen in regelgeving is een compromisproces waarbij dierenwelzijn afgewogen wordt tegen andere belangen. Het bestaan van regelgeving is daarom ook niet automatisch een garantie voor dierenwelzijn. De normen kunnen veraf staan van wat wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen als zijnde normen voor een minimale garantie voor dierenwelzijn of de opvolging of handhaving van de wetgeving kan laks of onbestaande zijn. Ook over deze aspecten is nood aan onderzoek.

Psychologische, sociale en genetische factoren van dierenwelzijn

Technisch dierenwelzijnsonderzoek focust in hoofdzaak op fysieke parameters van welzijn. In onderzoek naar het welzijn van dieren moet meer aandacht worden besteed aan de psychologische en sociale factoren die mee het welzijn bepalen. Een belangrijk aspect hierin zijn de stimuli die kunnen aangebracht worden in de omgeving van in de landbouw gehouden dieren om het probleem van verveling tegen te gaan.

Een belangrijk deel van de dierenwelzijnsproblemen bij landbouwdieren is toe te schrijven aan een doorgedreven genetische selectie met economische rationaliteit. Wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop genetische selectie een bijdrage kan leveren aan het welzijn van dieren in de veeteelt zou dan ook een prominente plaats moeten innemen op een toekomstige onderzoeksagenda.

Huisvesting en buitenbeloop

Onderzoek naar de optimale omgevingsomstandigheden waarin landbouwdieren gehouden worden is inherent aan onderzoek naar het welzijn van dieren in de veeteelt. Naast de levensomstandigheden binnenshuis en de modaliteiten van de huisvesting is er ook nood aan onderzoek en reglementering betreffende beschutting voor dieren buiten. Sommigen stellen echter dat fundamentele aanpassingen in het huisvestingssysteem, het management en in sommige gevallen het volledige productiesysteem nodig zijn om het welzijn wezenlijk te verbeteren. In deze optiek dient onderzoek naar integrale ontwerptrajecten waarin verschillende duurzaamheidsthema's geïntegreerd worden zich aan.

Transport van dieren

Er is weinig informatie over de afstanden en omstandigheden van het transport van landbouwdieren in Vlaanderen. Onderzoek zou zich moeten focussen op de mogelijkheden om de transporttijden en afstanden bij het vervoer van levende landbouwdieren te beperken.

Indicatoren en kwaliteitslabels voor dierenwelzijn

De dierenwelzijnsregels in de bioteelt worden voornamelijk aan de hand van omgevingsparameters, in het bijzonder huisvestingsregels, ingevuld. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag in welke mate de systemen die zich als diervriendelijker propaganderen (de bioteelt, de kwaliteitslabels) de vergelijking met de klassieke kweek doorstaan op het vlak van dierenwelzijn. Dit zou dan verder moeten gaan dan de vergelijking van huisvestingsystemen en van voeder, maar zou tevens aspecten tijdens vervoer en slacht in beschouwing moeten nemen. Ook de thematiek van eendagskuikens en biggencastratie in de biologische kweek kan hierbij aan bod komen.

Het communautair actieplan inzake de bescherming en het welzijn van dieren 2006-2010 (COM (2006)13) van de Europese Commissie brengt het ontwikkelen van indicatoren voor dierenwelzijn als één van de belangrijkste punten naar voren. Verder onderzoek is nodig om te bekijken hoe en of labelling kan tegemoet komen aan de wens van de consument om een onderbouwde keuze te kunnen maken bij het aankopen van producten op basis van

dierenwelzijnsniveau. Het opstellen van een dierenwelzijnsindex kan hiertoe een bijdrage leveren.

Sociaal wetenschappelijk onderzoek over dierenwelzijn

Onderzoek naar dierenwelzijn kan niet losstaan van hoe er in de maatschappij wordt gedacht over het welzijn van dieren, welke concepties er leven over dierenwelzijn en dierenmishandeling, welke motivaties en rationalisaties het handelen ten opzichte van dieren inspireren, of de regelgeving over dierenwelzijn te laks of te streng wordt bevonden en al of niet wordt opgevolgd en hoe dit alles de economische activiteit van het landbouwgebeuren beïnvloedt. Ook onderzoek naar de impact van het beleid op het dierenwelzijn verdient hier plaats. Onderzoek heeft uitgewezen dat het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid een negatieve impact gehad heeft op het dierenwelzijn in de veeteelt. Is daar met de hervorming van het Europees Landbouwbeleid al verandering in gekomen?

Dit rapport pretendeert geenszins een exhaustieve opsomming te leveren voor een toekomstige onderzoeksagenda met betrekking tot dierenwelzijn. Het legde de focus op die aspecten waar met betrekking tot dierenwelzijn de wetgeving verandering van de veeteeltpraktijk vergt in nabije toekomst of waar de publieke opinie misschien meer aandacht zal aan besteden, of waar de nood aan bijkomend onderzoek over welzijn zich opdringt. Zo worden bv. de modaliteiten bij het doden van dieren en impact op hun welzijn daarbij hier niet besproken, alhoewel diverse actoren in het dierenwelzijnsdebat dit wel als een belangrijk punt aanstippen.

Men kan zich de vraag stellen welke marges voor beter dierenwelzijn er nog zijn in het huidige geïntensiveerde landbouwbestel. Misschien botsen we tegen de grenzen aan van het bestaande systeem en is een andere invulling van het landbouwgebeuren, een integrale duurzame benadering, de enige optie. Misschien gooien nieuwe technologieën het veeteeltgebeuren van de toekomst volledig over een ander roer. Nederland is het eerste land dat systematisch onderzoek doet naar de ontwikkeling van kweekvlees. Prof Haagsman, hoogleraar vleeswetenschappen aan de Universiteit Utrecht leidt het project. Economische Zaken gaf in 2005 twee miljoen euro voor onderzoek naar kweekvlees. De universiteiten van Amsterdam, Utrecht en Eindhoven en worstenfabrikant Stegeman legden 2,3 miljoen euro bij (Houtekamer, 2007). Het idee is dat stamcellen zich vermeerderen en vervolgens differentiëren tot spiercellen, die daarna fuseren tot spiervezels. Uiteindelijk zouden deze vezels samen met bindweefsel- en vetcellen een echt stukje vlees moeten gaan vormen. In dit onderzoeksproject worden varkensstamcellen gebruikt (Haagsman, 2007).

Of dergelijke nieuwe technologieën de problematiek van dierenwelzijn in de veeteelt volledig zullen kunnen doen oplossen blijft voorlopig nog verre speculatie, alhoewel zich hier zeker nieuwe opportuniteiten aandienen.

10 Samenvatting

Voorliggend onderzoek werd aangevat met de doelstelling om toekomstige onderzoeksvragen met betrekking tot dierenwelzijn in Vlaanderen in kaart te brengen. Welke uitdagingen voor onderzoek werpen zich op in de komende jaren? Waar situeert zich de noodzaak voor bijkomend onderzoek het dringendst? Om tot die agenda te komen, werd een inventarisatie gemaakt van de toestand van dierenwelzijn in de landbouw in Vlaanderen. In dit rapport wordt enerzijds een overzicht van een aantal hete hangijzers over dierenwelzijn in de veeteelt gepresenteerd. Dit overzicht pretendeert geenszins een exhaustieve opsomming te geven van alle dierenwelzijnsissues in de veeteelt, maar licht enkele thema's uit het groter geheel uit. Het gaat hier dan om de meer klassieke thema's zoals biggencastratie, legbatterijen of pelsdierhouderij. Anderzijds worden ook een aantal thema's naar voren geschoven die minder aandacht genieten, maar niettemin toch verder onderzoek over de welzijnssituatie van de dieren die erin opgenomen zijn behoeven. Voor elk item wordt getracht een status questionis van de toestand in Vlaanderen, het beleid en het wetenschappelijk onderzoek te geven, om tenslotte enkele mogelijke onderzoeksvragen te presenteren.

Vooraleer we hiertoe komen, geven we eerst een overzicht van enkele belangrijke stromingen in het filosofisch debat over dieren, de mening van de maatschappij omtrent dierenwelzijn en het regelgevend kader dat van toepassing is in deze materie. In hoofdstuk 2 wordt een beknopt overzicht gepresenteerd van enkele belangrijke stromingen in het moderne ethisch discours over dieren. Sedert de jaren 1970 kwamen de discussies over het moreel statuut van dieren aan de oppervlakte en nam de inhoud een nieuwe wending. Het anders denken over dieren en bekommernis om hun welzijn beperkt zich niet tot theoretische moraalfilosofische discussies maar vertaalt zich ook in een bezorgdheid van de burger om dierenwelzijn. Dit komt aan bod in hoofdstuk 3, waarbij de mening van de burger over dierenwelzijn onder de loep wordt genomen. In hoofdstuk 4 presenteren we een overzicht van wat in de vakliteratuur onder dierenwelzijn wordt verstaan en hoe dit gemeten wordt. Hoofdstuk 5 presenteert de huidige regelgeving over dierenwelzijn. Hierbij wordt zowel gekeken naar de internationale scène met de regelgeving van de World Organisation for Animal Health, de Wereld Handelsorganisatie, de Raad van Europa en de Europese Unie, als naar de Belgische dierenwelzijnswetgeving. In hoofdstuk 6 ligt de focus dan specifiek op de aandacht voor dierenwelzijn in het Vlaamse landbouwbeleid. Zo bespreken we de randvoorwaarden en de VLIF-steun met betrekking tot dierenwelzijn.

In Hoofdstuk 7 lichten we enkele deelaspecten toe van onderzoek over dierenwelzijn in de veeteelt. Het gaat hierbij om sectoroverschrijdende dierenwelzijnsvragen, namelijk de relatie tussen genetische selectie en dierenwelzijn, onderzoek over het emotioneel en sociaal leven van dieren, onderzoek naar de omstandigheden waarin dieren in de landbouw gehouden en getransporteerd worden, het dierenwelzijn in systemen met extra-wettelijke normen zoals de bioteelt en kwaliteitslabels en ten slotte sociaalwetenschappelijke onderzoeksvragen met betrekking tot dierenwelzijn in de veeteelt.

In hoofdstuk 8 komen enkele capita selecta van de landbouw aan bod waarbij het (gebrek aan) welzijn van de betrokken dieren wordt aangekaart. Thema's die aan bod komen zijn de castratie van biggen, de groepshuisvesting van zeugen, de beweiding of op stal houden van melkkoeien, de dierenwelzijnsproblemen in de leghennenhouderij en de vleeskippenhouderij, de eendagskuikens, de paardenhouderij, de konijnteelt, de visserij en de pelsdierhouderij. Respectievelijk wordt per thema de situatie en de toestand in Vlaanderen geschetst, de desbetreffende wetgeving voorgesteld en het belangrijkste wetenschappelijk onderzoek hieromtrent in kaart gebracht. We proberen daarbij items aan te duiden die in de toekomst vanuit een dierenwelzijnstandpunt verder onderzoek vergen.

Het overzicht van regelgeving over dierenwelzijn dat in dit rapport wordt gepresenteerd, toont aan dat er de laatste decennia in Europa met betrekking tot dierenwelzijn op beleidsvlak al één en ander tot stand is gekomen. De Belgische wetgever heeft daarin de Europese gevolgd wat geleid heeft tot een uitgebreid en gedetailleerd regelgevend kader in deze thematiek. De wetgeving met betrekking tot het welzijn van dieren is een federale bevoegdheid, maar heeft niettemin belangrijke raakvlakken met het Vlaamse landbouwbeleid (cf. de randvoorwaarden). Door de vele gedetailleerde regels en voorschriften is het kennen en beheersen van de dierenwelzijnswetgeving voor een stuk ook specialistenwerk geworden. Ondanks het uitgebreide regelgevend kader zijn er nog steeds sectoren waarin landbouwdieren geen bescherming genieten via specifieke dierenwelzijnswetten (bv. pelsdieren, ouderdieren vleeskuikens, vissen in aquacultuur en visserij). Daarnaast nopen de maatschappelijke eisen met betrekking tot dierenwelzijn, economische evoluties en inzichten uit het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot dierenwelzijn de wetgever om het bestaande regelgevend kader aan te passen of uit te breiden.

De studie maakt ook duidelijk dat er heel wat onderzoek gebeurt naar het welzijn van dieren in de landbouw. Vooral op technisch-wetenschappelijk vlak wordt veel onderzoek gevoerd naar de omstandigheden waarbij het welzijn van dieren in de veeteelt positief of negatief beïnvloed wordt, tijdens de kweek, het vervoer of de slacht. Er zijn niettemin nog bijkomende onderzoeksvragen die een prominente plaats op de onderzoeksagenda verdienen. We presenteren hier enkele aandachtspunten.

Onderzoek naar dierenwelzijn in de kleinere sectoren

Voor de kleinere sectoren (konijnen, paarden, struisvogels, moederdieren leghennen en vleeskippen, eendenproductie in Vlaanderen, visserij, aquacultuur) blijkt nood te zijn aan bijkomend onderzoek over dierenwelzijn.

Dierenwelzijnsbeleid omzetten in praktijk

Voor bepaalde sectoren vergt de Europese regelgeving grote aanpassingen van de bestaande veeteeltsector. Deze eisen zijn niet meer veraf maar moeten in de nabije toekomst toegepast worden (bezettingdichtheid van vleeskippen: 2010; de afschaffing van de legbatterijen: 2012; de groepshuisvesting van zeugen: 2013). Ook een verbod op het (onverdoofd) castreren van biggen dient zich aan. Hoe kan deze concrete toepassing gefaciliteerd worden? Welke factoren belemmeren de omschakeling? Hoe zit het met de maatschappelijk acceptatie van bv. immunocastratie of de economische haalbaarheid van andere alternatieven voor castratie?

De omzetting van normen die voortvloeien naar normen in regelgeving is een compromisproces waarbij dierenwelzijn afgewogen wordt tegen andere belangen. De normen kunnen veraf staan van wat wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen als zijnde normen voor een minimale garantie voor dierenwelzijn of de opvolging of handhaving van de wetgeving kan laks of onbestaande zijn. Ook over deze aspecten is nood aan onderzoek.

Psychologische, sociale en genetische factoren van dierenwelzijn

Technisch dierenwelzijnsonderzoek focust in hoofdzaak op fysieke parameters van welzijn. In onderzoek naar het welzijn van dieren moet meer aandacht worden besteed aan de psychologische en sociale factoren die mee het welzijn bepalen. Een belangrijk aspect hierin zijn de stimuli die kunnen aangebracht worden in de omgeving van in de landbouw gehouden dieren om het probleem van verveling tegen te gaan.

Een belangrijk deel van de dierenwelzijnsproblemen bij landbouwdieren is toe te schrijven aan een doorgedreven genetische selectie met economische rationaliteit. Wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop genetische selectie een bijdrage kan leveren aan het welzijn

van dieren in de veeteelt zou dan ook een prominente plaats moeten innemen op een toekomstige onderzoeksagenda.

Huisvesting en buitenbeloop

Onderzoek naar de optimale omgevingsomstandigheden waarin landbouwdieren gehouden worden is inherent aan onderzoek naar het welzijn van dieren in de veeteelt. Naast de levensomstandigheden binnenshuis en de modaliteiten van de huisvesting is er ook nood aan onderzoek en reglementering betreffende beschutting voor dieren buiten. Sommigen stellen echter dat fundamentele aanpassingen in het huisvestingssysteem, het management en in sommige gevallen het volledige productiesysteem nodig zijn om het welzijn wezenlijk te verbeteren. In deze optiek dient onderzoek naar integrale ontwerptrajecten waarin verschillende duurzaamheidsthema's geïntegreerd worden zich aan.

Transport van dieren

Er is weinig informatie over de afstanden en omstandigheden van het transport van landbouwdieren in Vlaanderen. Onderzoek zou zich moeten focussen op de mogelijkheden om de transporttijden en afstanden bij het vervoer van levende landbouwdieren te beperken.

Indicatoren en kwaliteitslabels voor dierenwelzijn

De dierenwelzijnsregels in de bioteelt worden voornamelijk aan de hand van omgevingsparameters, in het bijzonder huisvestingsregels, ingevuld. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag in welke mate de systemen die zich als diervriendelijker propaganderen (de bioteelt, de kwaliteitslabels) de vergelijking met de klassieke kweek doorstaan op het vlak van dierenwelzijn. Dit zou dan verder moeten gaan dan de vergelijking van huisvestingssystemen en van voeder, maar zou tevens aspecten tijdens vervoer en slacht in beschouwing moeten nemen. Ook de thematiek van eendagskuikens en biggencastratie in de biologische kweek kan hierbij aan bod komen.

Het communautair actieplan inzake de bescherming en het welzijn van dieren 2006-2010 (COM (2006)13) van de Europese Commissie brengt het ontwikkelen van indicatoren voor dierenwelzijn als één van de belangrijkste punten naar voren. Verder onderzoek is nodig om te bekijken hoe en of labelling kan tegemoet komen aan de wens van de consument om een onderbouwde keuze te kunnen maken bij het aankopen van producten op basis van dierenwelzijnsniveau. Het opstellen van een dierenwelzijnsindex kan hiertoe een bijdrage leveren.

Sociaal wetenschappelijk onderzoek over dierenwelzijn

Onderzoek naar dierenwelzijn kan niet losstaan van hoe er in de maatschappij wordt gedacht over het welzijn van dieren, welke concepties er leven over dierenwelzijn en dierenmishandeling, welke motivaties en rationalisaties het handelen ten opzichte van dieren inspireren, of de regelgeving over dierenwelzijn te laks of te streng wordt bevonden en al of niet wordt opgevolgd en hoe dit alles de economische activiteit van het landbouwgebeuren beïnvloedt. Ook onderzoek naar de impact van het beleid op het dierenwelzijn verdient hier plaats. Onderzoek heeft uitgewezen dat het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid een negatieve impact gehad heeft op het dierenwelzijn in de veeteelt. Is daar met de hervorming van het Europees Landbouwbeleid al verandering in gekomen?

Dit rapport pretendeert geenszins een exhaustieve opsomming te leveren voor een toekomstige onderzoeksagenda met betrekking tot dierenwelzijn. Het legde de focus op die aspecten waar met betrekking tot dierenwelzijn de wetgeving verandering van de

veeteeltpraktijk vergt in nabije toekomst of waar de publieke opinie misschien meer aandacht zal aan besteden, of waar de nood aan bijkomend onderzoek over welzijn zich opdringt. Zo worden bv. de modaliteiten bij het doden van dieren en impact op hun welzijn daarbij hier niet besproken, alhoewel diverse actoren in het dierenwelzijnsdebat dit wel als een belangrijk punt aanstippen.

Men kan zich de vraag stellen welke marges voor beter dierenwelzijn er nog zijn in het huidige geïntensiveerde landbouwbestel. Misschien botsen we tegen de grenzen aan van het bestaande systeem en is een andere invulling van het landbouwgebeuren, een integrale duurzame benadering, de enige optie. Misschien gooien nieuwe technologieën het veeteeltgebeuren van de toekomst volledig over een ander roer. Nederland is het eerste land dat systematisch onderzoek doet naar de ontwikkeling van kweekvlees. Het idee is dat stamcellen zich vermeerderen en vervolgens differentiëren tot spiercellen, die daarna fuseren tot spiervezels. Uiteindelijk zouden deze vezels samen met bindweefsel- en vetcellen een echt stukje vlees moeten gaan vormen. (Haagsman, 2007).

Of dergelijke nieuwe technologieën de problematiek van dierenwelzijn in de veeteelt volledig zullen kunnen doen oplossen blijft voorlopig nog verre speculatie, alhoewel zich hier zeker nieuwe opportuniteiten aandienen.

11 Lijst Afkortingen

AHAW	Scientific Panel on Animal Health and Animal Welfare
ADLO	Afdeling Duurzame Landbouw Ontwikkeling
AMS	Afdeling Monitoring en Studie
EFSA	European Food Safety Authority
GAIA	Global Action in the Interest of Animals
ILVO	Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek
NAHWOA	Network for Animal Health and Welfare in organic agriculture
OiE	World Organisation for Animal Health (voormalig: Office International des Epizooties)
SCAHAW	Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare

12 Lijst Tabellen

Tabel 1: Bijlage bij het K.B. van 1 maart 2000 inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren.	21
Tabel 2: Bepalingen betreffende toegestane ingrepen bij gewervelde dieren met het oog op het nutsgebruik van die dieren, volgens het K.B. van 2001.....	22
Tabel 3: Invoer in België en uitvoer uit België van levende dieren van en naar Frankrijk, Nederland, Duitsland, Italië en het Verenigd Koninkrijk.	32
Tabel 4: Invoer in België en uitvoer uit België; intra EU, extra EU en totaal.	32
Tabel 5: Biologische productie in Vlaanderen in 2006.....	35
Tabel 6: Totaal aantal varkens en aantal aangevers van varkens in het Vlaamse Gewest 2003-2006.....	43
Tabel 7: Aantal biggen, varkens (20-50kg), mestvarkens en fokvarkens in het Vlaamse Gewest 2003-2006.....	43
Tabel 8: Aantal runderen gehouden in Vlaanderen, 2003-2006.	47
Tabel 9: Verkoop van installaties voor melkwinning en staluitrusting.....	48
Tabel 10: Cijfers pluimvee gehouden in Vlaanderen (2003-2006).....	49
Tabel 11: Geregistreerde legbedrijven in België 2006.....	50
Tabel 12: Belangrijkste verschillen in ontwerp tussen verrijkte kooien en niet-kooisystemen.	50
Tabel 13: Aantal kippen gehouden in Vlaanderen voor vleesconsumptie in veeteelt 2001-2006.....	54
Tabel 14: Aantal paarden en ezels in Vlaanderen volgens de landbouwtelling (15 mei).	56
Tabel 15: Aantal konijnen (voor vleesproductie) gehouden in Vlaanderen volgens meitelling	58
Tabel 16: Aquacultuur in België in 2006.....	61
Tabel 17: Zeevisserij: aandeel in besomming van vissoorten in 2006 (gerangschikt naar afnemend aandeel in de aanvoerwaarde).	61

13 Referenties

Adams C.J. & Donovan J. (reds.) *Animals and Women. Feminist Theoretical Explorations*, Duke University Press, Durham.

Adas Consulting Ltd (2002) *Equine Industry welfare guidelines compendium for horses, ponies and donkeys*, Wolverhampton.

Afdeling Structuur en Investerings (2007) *VLIF Activiteitenverslag 2006*, Beleidsdomein Landbouw en Visserij, Agentschap voor Landbouw en Visserij, Brussel.

Afdeling Voorlichting (2003) *Omschakeling naar groepshuisvesting bij zeugen*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Beheer en Kwaliteit Landbouwproductie, Brussel.

Agra CEAS Consulting Ltd (2004) *Study on the socio-economic implications of the various systems to keep laying hens*, Final Report for The European Commission, Contract SANCO/2003/SPC.2003258.

AHAW (2004) Opinion of the Scientific Panel on Animal Health and Welfare on a request from the Commission related to the welfare aspects of various systems of keeping laying hens (Question N° EFSA-Q-2003-092), Adopted by the AHAW Panel on 10th and 11th November 2004, *The EFSA Journal*, 197, 1-23.

AHAW (2004) Opinion of the Scientific Panel on Animal Health and Welfare on a request from the Commission related to the welfare of animals during transport (Question N° EFSA-Q-2003-094), Adopted on 30th March 2004, *The EFSA Journal*, 44, 1-36.

Ashley P.J. (2006) Fish Welfare: current issues in aquaculture, *Applied Animal Behaviour Science*, 104:3-4, 199-235.

Balthussen W.H.M., Wisman J.H. & Vermeij I. (2007) *Economische verkenning van sanering van de nertsenhouderij in Nederland*, Projectnummer 31099, LEI, Den Haag.

Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (2007) Vraag nr.13057 van de heer Bart Tommelein aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid over 'pelsdierwekerijen', 5° Zitting van de 51° zittingsperiode, Commissie voor de Volksgezondheid, het Leefmilieu en de Maatschappelijke Hernieuwing, 9 januari 2007.

Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (2007) Vraag nr.939 van mevrouw Hilde Dierickx van 7 maart 2007 (N.) aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, *Schriftelijke Vragen en Antwoorden*, QRVA 51 164, 5° Zitting van de 51° zittingsperiode, 20 april 2007.

Bondt N., Jansen L.F. & Hoste R. (2001) *Economie en welzijn op melkveebedrijven. Een verkennend onderzoek*, LEI, Rapport 2.01.08, Den Haag.

Boogaerd B.K. & Bock B. (2006) Knuffeldier of knakworst? Mening van Nederlanders over dierenwelzijn in de veehouderij, *BLIND*, themanummer Stad en Land, 14 juli 2006, <http://www.ziedaar.nl/article.php?id=252>.

Brambell Committee (1965) *Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems*, Command Report 2836, Her majesty's Stationery Office, Londen.

CiWF Compassion in World Farming (2007) *WTO Trade Rules – Reform*, http://www.ciwf.org.uk/campaigns/other_campaigns/WTO_reform.html.

COM (2006) 13, Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement en de Raad van 23 januari 2006 over een communautair actieplan inzake de bescherming en het welzijn van dieren 2006-2010, *PB.C.* 49 28 februari 2006, <http://europa.eu/scadplus/leg/nl/lvb/f82003.htm>.

Commissie van de Europese Gemeenschappen (2008) *Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement en de Raad over de verschillende houderijsystemen voor legkippen, en in het bijzonder over de in Richtlijn 1999/47/EG bedoelde systemen*, SEC(2007) 1750 Brussel, 8 januari 2008.

Coppens E. & Stoop W. (2003) *Aquacultuur in België: stand van zaken en juridische hinderpalen*, Administratie Land-en Tuinbouw (ALT), Vlaamse Onderzoekseenheid Land- en Tuinbouw, juli 2003.

Council of Europe (2006) *CoE, EU and OIE agree on joint declaration on animal welfare in Europe*, <http://www.coe.int>.

Departement Landbouw en Visserij (2007) *Uitkomsten van de Belgische Zeevisserij 2006*, Afdeling Landbouw en Visserijbeleid, Zeevisserij.

Directorate F – Food and Veterinary Office (2006) *Report of a food and veterinary office mission to Belgium from 24 to 28 April 2006 in order to assess animal welfare in holdings of laying hens, pigs and calves*, European Commission, Health and Consumer Protection Directorate General, DG(SANCO)/8043/2006.

DP21 (2007) DP21 – Lastenboeken, begeleidende tekst, <http://www.dp21.be>.

Driessen B. (2008) *Optimalisatie van het transport van vleesvarkens in relatie tot de vleeskwiteit*, http://www.biw.kuleuven.be/ztc/ned/LKD/Project_Bert1.htm.

EFSA (2005) *Opinion of the Scientific Panel on Animal Health and Welfare (AHAW) on a request from the Commission related to "The Impact of the current housing and husbandry systems on the health and welfare of farmed domestic rabbits."*, Question number: EFSA-Q-2004-023, http://www.efsa.europa.eu/EFSA/efsa_locale-1178620753812_1178620774712.htm.

EFSA (2007) Scientific Opinion of the Panel on Animal Health and Welfare on a request from Commission on the risks associated with tail biting in pigs and possible means to reduce the need for tail docking considering the different housing and husbandry systems. *The EFSA Journal* (2007) 611, 1-13, http://www.efsa.europa.eu/EFSA/Scientific_Opinion/ahaw_op_ej611_pigwelfare_tailbiting_en,0.pdf.

Enting J., Vermeij I., Bosma A.J.J. & van Buiten A. (2007) *Level playing field in de varkenshouderij. Implementatie, interpretatie en controle op naleving van EU-richtlijnen voor de varkenshouderij*, Animal Sciences Group, Wageningen UR, Lelystad, januari 2006.

European Commission (2002) *Farm Animal Welfare. Current Research and Future Directions*, Office for Official Publications of the European Communities, http://www.ec.europa.eu/research/agriculture/pdf/animal-welfare_en.pdf.

European Commission (2005) *Attitudes of consumers towards the welfare of farmed animals*, Special Eurobarometer 229, Wave 63.2, TNS Opinion and Social, http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/euro_barometer25_en.pdf.

European Commission (2007) *Attitudes of EU citizens towards animal welfare*, Special Eurobarometer 270, Wave 66.1, TNS Opinion and Social, http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/survey/sp_barometer_aw_en.pdf.

European Commission (2007) *Europeans, agriculture and the Common Agricultural Policy*, Special Eurobarometer 276, Wave 66.3, TNS Opinion & Social, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_276_en.pdf.

European Communities Proposal (2000) *Animal Welfare and Trade in Agriculture*, World Trade Organization, Committee on Agriculture Special Session, G/AG/NG/W/19, June 28, 2000.

Europese Commissie (2007) *Dierenwelzijn op de boerderij en in het labo. Europees onderzoek in actie*, http://ec.europa.eu/research/leaflets/animal/index_nl.html.

Fedagrim (2005) Thema eiland 'koecomfort' blikvanger tijdens Agribex. Dierenwelzijn zorgt voor rendement, *Nieuwsbrief*, 38, juni 2005.

Fedagrim (2007) *Economisch dossier 2007*, Fedagrim, Brussel.

Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (2005) *Activiteitenverslag 2004*, Brussel.

- Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (2006) *Activiteitenverslag 2005*, Brussel.
- Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (2007) *Activiteitenverslag 2006*, Brussel.
- Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en leefmilieu (2006) *Actieplan overeenkomstig de aanbevelingen van het verslag DG(SANCO)/8043/2006 en opmerkingen bij verslag DG(SANCO)/8043/2006*, (696/4.4.2./60/06), Brussel.
- Francione G.L. (1996) *Rain without thunder. The ideology of the animal rights movement*, Temple University Press, Philadelphia.
- Gabriels P. & Van Gijsegem D. (2006) *Economische impact van de wijzigende welzijnsregels voor vleeskuikens*, Administratie Land- en tuinbouw, Afdeling Monitoring en Studie, Brussel.
- GAIA (2004) *Opiniepeiling uitgevoerd door INRA in verband met bont*, http://www.gaia.be/ned/control.php?&topgroupname=&groupname=opiniepeiling_bont.
- GAIA (2007) *Pelsdieren lijden voor bont. De argumenten van de bontindustrie weerlegd*, download <http://www.gaia.be>.
- Grobben A. (2008) 3,5 miljoen kuikens vergast per jaar, *Het Laatste Nieuws*, 18 maart 2008.
- Haagsman, H. (2007) *De koe moe? Hier zijn de alternatieven. Interview met Henk Haagsman*, P-magazine, 18 december 2007, 50.
- Harper G. & Henson S. (2001) *Consumer Concerns about Animal Welfare and the Impact on Food Choice*, EU FAIR CT98-3678, FINAL REPORT, Department of Agricultural and Food Economics, The University of Reading 2001, http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/eu_fair_project_en.pdf.
- Houtekamer C. (2007) Ongemakkelijk vlees uit het lab, *NRC Handelsblad*, 3 juli 2007.
- ILVO (2007) *Studienamiddag Alternatieven voor chirurgische castratie van biggen: een wetenschappelijke stand van zaken*, Melle, 2 maart 2007.
- ILVO (2007) Groepshuisvesting van zeugen – een studie op praktijkbedrijven, *ILVO nieuwsgolf*, 2, oktober 2007, http://www.ilvo.vlaanderen.be/NGokt07/DW_groepshuisvesting.htm.
- Klasse (2004) Vlaamse jongeren gebuisd voor landbouw, *Klasse voor leerkrachten*, 143, maart 2004, 8-11.
- Koe en Wij (2007) http://www.verantwoordeveehouderij.nl/koe_en_wij.
- Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde - KNMvD (2007) *Weidegang en huisvesting van melkvee in Nederland*, 9 januari 2007, <http://www.knmvd.nl>.
- Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO), de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO), het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL), de Dierenbescherming, Natuur en Milieu en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) (2005) *Startverklaring weidegang melkkoeien*, *Weidegang van melkkoeien verdient stimulans*, 6 december 2005, http://www.snm.nl/pdf/0500_startverklaring_weidegang_koeien.pdf.
- Laywel (2007) *Welfare implications of changes in production systems of laying hens*, <http://www.laywel.eu>.
- Leenstra F.R.N., Visser E.K., Ruis M.A.W., de Greed K.H., Bos A.P., van Dixhoorn I.D.E., Hopster H. (2007) *Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden*, Animal Sciences Group, Divisie Veehouderij, kennispartner voor de toekomst, Wageningen.
- Lund. V., Mejdell C.M., Röcklinsberg H., Anthony R. & Hästein T. (2007) Expanding the moral circle: farmed fish as objects of moral concern, *Diseases of Aquatic Organisms*, 75, 4 mei 2007, 109-118.

Lymbery P. (2002) *In too deep. The welfare of intensively farmed fish*, A Report for Compassion in World Farming Trust, Hampshire.

Maertens L. & Coudert P. (2006) *Recent advantages in rabbit sciences*, Cost 848: Multi-faceted research in rabbits: a model to develop a healthy and safe production in respect with animal welfare, Cost – European cooperation in the field of scientific and technical research.

Morton D., Verga M., Blasco A., Cavani C., Lavazza A., Maertens L., Mirabito L., Rosell J.M., Stauffacher M., Szendro Zs (2005) *The impact of the current housing and husbandry systems on the health and welfare of farmed domestic rabbits*, EFSA Sci. Report.

NAHWOA (s.d.) *Network for animal health and welfare in organic agriculture*, <http://www.veeru.reading.ac.uk/organic>.

Peeters E. (2008) *Optimalisatie van het aanpassingsvermogen van vleesvarkens voor en tijdens het transport*, http://www.bi.w.kuleuven.be/ztc/ned/LKD/Project_Ester.htm.

Picket H. (2007) *Alternatives to the barren battery cage for the housing of laying hens in the European Union*, Compassion in World Farming, Surrey.

PIGCAS (2007) w3.rennes.inra.fr/pigcas/index.htm.

Regan T. (1983) *The Case for Animal Rights*, University of California Press, Berkeley.

Riedstra B. & de Jong I. (2004) *Agressie bij vleeskuikenvaderdieren. Literatuuronderzoek naar achterliggende oorzaken en probleeminventarisatie in de praktijk*, Animal Sciences Group, Wageningen.

Rodenburg T.B., Tuytens F.A.M., Sonck B., De Reu K., Herman L. en Zoons J. (2005) Welfare, health, and hygiene of laying hens housed in furnished cages and in alternative housing systems, *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 8:3, 211-226.

Rodenburg B., Tuytens F., De Reu K., Herman L. en Zoons J. & Sonck B. (2006) Welzijn, gezondheid en sanitaire status van legkippen in verrijkte kooien versus niet-kooisystemen, *AgriCONSTRUCT*, 9:3, 23-27.

Rodenburg T.B., Tuytens F.A.M., De Reu K., Van Coillie E., Grijspeerdt K., Heyndrickx M. & Herman L. (2006) *Vergelijking van verrijkte kooien versus alternatieve huisvestingssytemen voor leghennen met betrekking tot sanitaire status en dierenwelzijn*, Project S-6164, Eindverslag, juli 2006.

Rommers J., Maertens L., Kemp B. (2006) New perspectives in rearing systems for rabbit does, in: Maertens L. & P. Coudert (reds.) *Recent Advances in Rabbit Sciences*, COST and ILVO Publ., 39-52.

Rommers J.M., Boiti C., De Jong I. & Gabrielle Brecchia (2006) Performance and behaviour of rabbit does in a group-housing system with natural mating or artificial insemination, *Reprod. Nutr. Dev.*, 46, 677-687.

Ruis M. & Pinxterhuis J.B. (2007) *Verantwoorde en communiceerbare argumenten bij biologische producten: dierenwelzijn*, Animal Sciences Group/Veehouderij, Rapport 39, maart 2007.

Ruis M. & Coenen E. (2004) *A group-housing system for rabbit does in commercial production: a new approach*, Proceedings of the 8th World Rabbit Congress, 7-10 september 2004, Puebla, Mexico, 1501-1506, <http://www.dcam.upv.es/8wrc>.

Samborski V., Carels K., Platteau J. & Van Gijsegem D. (2007) *De biologische landbouw in 2006*, Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare (1997) *The welfare of intensively kept pigs*, Report of the Scientific Veterinary Committee, http://ec.europa.eu/food/fs/sc/oldcomm4/out17_en.pdf.

Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare (2000) *The Welfare of Chickens Kept for Meat Production (Broilers)*, European Commission, Health and Consumer Protection Directorate General, 21 March 2000, http://ec.europa.eu/food/fs/sc/scah/out39_en.pdf.

Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare (2001) *The welfare of animals kept for fur production*, European Commission, Health and Consumer Protection Directorate General, 12-13 december 2001, http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/international/out67_en.pdf.

Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare (2002) *The welfare of animals during transport*, European Commission, Health and Consumer Protection Directorate General, 11 maart 2002, http://ec.europa.eu/food/fs/sc/scah/out71_en.pdf.

Singer P. (1990) *Dierenbevrijding*, Uitgeverij De Geus, Breda (origineel: *Animal Liberation*, 1990- herwerkte editie van 1975).

Slegers J. (2001) Graven en knagen op de huppelhoefe: Inge Overmeire houdt konijnen in groepen, *Oogst. Weekblad voor de Agrarische ondernemer*, 14/6, 34-35.

Sobry L., Goossens X., Opsomer G., Nevens F., De Smet S., Ödberg F., Maes D., Lommelen F., Tuytens F. & Geers R. (2005) *Hoe wel zijn mijn koeien? Evaluatie van dierenwelzijn en -gezondheid op melkveebedrijven*, Steunpunt Duurzame Landbouw, Gontrode, Publicatie 19.

Stauffacher M. (1992) Group housing and enrichment cages for breeding, fattening and laboratory animals, *Animal Welfare*, 1, 105-125.

Stevenson P. (2007) *Closed waters: The welfare of farmed atlantic salmon, rainbow trout, Atlantic cod & Atlantic Halibut*, Compassion in World Farming and the World Society for the Protection of Animals, Godalming & London.

Stichting Weidegang (2007) <http://www.stichtingweidegang.nl/index.html>.

Subcommissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid (2007) *Vraag om uitleg van de heer Stefaan Sintobin tot de heer Yves Leterme, Vlaams minister van Institutionele hervormingen, Landbouw, Zeevisserij en Plattelandsbeleid, over de toekomst van de pelsdierhouderij*, Cijfers vermeld door de heer Jacky Maes, Vergadering van 6 februari 2007.

Tuytens F. & Van Poucke E. (2007) *Comparison of broiler chicken health and welfare in organic versus traditional production systems*, ILVO, http://www.ilvo.vlaanderen.be/Animal/AHW_health_welfare_broilers.htm.

Tuytens F. A. M., Maertens L., Van Poucke E., Van Nuffel A., Debeuckelaere S., Creve J., & Lens L. (2005) Measuring fluctuating asymmetry in fattening rabbits: A valid indicator of performance and housing quality? *J. Anim. Sci.*, 83, 2645-2652.

Tuytens F., Struelens E., Ampe B., Van Gansbeke S. (2007) Groepshuisvesting van zeugen: nog een lange weg te gaan, *Landbouwleven*, 16 november 2007, 14-15.

Tuytens F., Struelens E., Geverink N., Van Gansbeke S., Ampe B. & De Letter F. (2007) Vlaanderen schakelt traag over naar groepshuisvesting, *Varkensbedrijf*, november 2007, 11, 26-28.

Van Cauwenbergh L. (2007) *De paardenmelkerij van A tot Z*, Eindwerk tot het behalen van de graad van Bachelor in de Agro- en Biotechnologie, Departement Industrieel Ingenieur en Biotechniek Geel, Katholieke Hogeschool Kempen, Academiejaar 2006-2007.

Verklaring van Noordwijk (2007) *Het castreren van biggen*, 29 november 2007, <http://www.cbl.nl/pers/persberichten/noordwijk>.

van der Schrans F. (2000) Weidegang onmisbaar voor imago, *Veeteelt*, 27 maart 2000.

Van Huylenbroeck G., De Cock L., Krosenbrink E., Mondelaers K., Lauwers L., Kerselaers E. & Govaerts W. (2005) *Biologische landbouw. Mens, markt en mogelijkheden*, Lannoo, Leuven.

Van Huylenbroeck G. & Aertsens J. (reds.) (2007) *De meerwaarde van bio op gebied van kwaliteit en gezondheid, wetenschappelijk onderzoek naar feiten en perceptie*, Faculteit Bio-ingenieurswetenschappen, Universiteit Gent.

Van Tricht S. (2008) Protest tegen doden hanen, *Gazet van Antwerpen*, 20 maart 2008.

Viaene J., Gellynck X. & De Belder T. (2003) *Het economisch belang van de paardensector*, Universiteit Gent, Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste Biologische wetenschappen, Gent, april 2003.

VILT & CERA Foundation (2004) *Onderzoeksresultaten enquête 'Jongeren en dierenwelzijn'*, Colloquium 'Jongeren en dierenwelzijn', 13 februari 2004.

Vilt (2006) Vier procent van melkveehouders houdt koeien op stal, *Vilt*, 25 mei 2006.

Vilt (2006) 45.000 actiemails voor koeien in Nederlandse wei, *Vilt*, 30 mei 2006.

Vlaams Parlement (2007) *verslag Commissievergadering C42 – SLAN5, Handelingen*, Subcommissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid, 23 oktober 2007.

Welfare Quality (2007) <http://www.welfarequality.net>.

Woelders H., Brom W.A. & Hopster H. (2007) *Alternatieven voor doding ééndagskuikens. Technologische perspectieven en ethische consequenties*, Animal Sciences Group van Wageningen Universiteit & Research Centrum, Lelystad.

WSPA – World Society for the Protection of Animals (2004) *Understanding the WTO: The three trade pillars of the WTO AoA and non-trade concerns. From an animal welfare perspective*, WSPA, London.

WTO Public Symposium (2003) *Sustainable Agriculture and Animal Welfare: Opportunities and Challenges for International Trade and the WTO*, Session on non-trade concerns, Challenges ahead on the road to Cancun, June, 2003.